

Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑΙ ΔΙΑΘΗΚΗΙ *

I

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Δ. Θ.

3. Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΙ. Ἐπισκοποῦντες τὸν ἀρχαιότατον, ὑψηλὸν, ὑπερεθνικὸν καὶ συνθετικὸν μεσοποταμιακὸν πολιτισμόν¹, προκειμένου ἐφεξῆς νὰ ἐπιχειρήσωμεν σκιαγράφησιν τινα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ, εὐλογον εἶναι νὰ περιορίσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ τοὺς ἱστορικῶς γνωστοὺς σήμερον κυ-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 599 τοῦ προηγουμένου.

1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς Μεσοποταμίας παραπέμπομεν κατ' ἐκλογὴν εἰς τὴν κάτωθι γενικὴν βιβλιογραφίαν: H.R.HALL, The Ancient History of the Near East to the Battle of Salamis, London 1950¹¹, H.WINCKLER, Die babylonische Geisteskultur in ihren Beziehungen zur Kulturentwicklung der Menschheit (WuB 15), Leipzig 1919², B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien (KgB I,3), Τόμ. I, Heidelberg 1920, (KgB I, 4), Τόμ. II, 1925, —, Die Kultur Babyloniens und Assyriens (WuB 207), Leipzig 1925, E. EBELING, Geschichte des Alten Morgenlandes (SG 43), Berlin - Leipzig 1929, A.JEREMIAS, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Berlin-Leipzig 1929², G.FURLANI, La civiltà babilonese ed assira, Roma 1929,—, Babylonien und Assyrien (ἐν: HM 2, σελ. 261-331), Bern-München 1953, B.M.ΒΕΛΛΑ, Ὁ πολιτισμὸς τῶν Σουμερίων, Ἱερουσαλήμ 1931, Γ.Μ.ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἱστορία τῆς Μεσοποταμίας (ἐν III 1, σελ. 237-265), Ἀθῆναι 1932, L.DELAPORTE, Geschichte der Babylonier, Assyrer, Perser und Phöniker (ἐν: GfV 3: Die Völker des Antiken Orients, σελ. 175-347), Freiburg /B. 1933, B.(F)HROZNÝ, Die älteste Geschichte Vorderasiens, Prag 1940, A.PARROT, Archéologie mésopotamienne, Τόμ. I: Les étapes, Paris 1946, G.CONTENAU, La civilisation d' Assur et de Babylone (BH), Paris 1951², —, So lebten die Babylonier und Assyrer, Stuttgart 1959, A.MOORTGAT, Die Entstehung der sumerischen Hochkultur (AO 43), Leipzig 1945,—, Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus (ἐν: ÄgVaA, σελ. 193-505), München (1950) 1959², T.JACOBSEN, Mesopotamia [ἐν: Before Philosophy (Pelican A 198), σελ. 135-234], Harmondsworth 1961⁵, S.N.KRAMER, L' histoire commence à Sumer, Paris 1957, H.SCHMOKEL, Das Land Sumer (Urban 12), Stuttgart 1956², —, Geschichte des Alten Vorderasiens (HO II, 3), Leiden 1957,—, Ur, Assur und Babylon. Drei Jahrtausende im Zwei-

ρίους πρωτεργάτας ἅμα καὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ἦτοι τὸ μὲν τοὺς Σομερίους καὶ τοὺς Ἀκκαδίου, τὸ δὲ τοὺς Βαβυλωνίους καὶ τοὺς Ἀσσυρίους, ὡς τοὺς σπουδαιότερους καὶ ἀρχαιότερους διαδόχους ἐκείνων ἐν τῇ πολιτιστικῇ καὶ πολιτικῇ τῆς πρόσω Ἀσίας ἡγεσία, κληρονόμους δ' ἅμα καὶ συνεχιστὰς τοῦ γεραροῦ σουμεριακοῦ πολιτισμοῦ¹.

Ὡς πρὸς δὲ τὰς μεγάλας καὶ ποικίλας δυσχερείας, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει ἡ ἔρευνα τοῦ ἡμετέρου προβλήματος, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἐν τῷ ἀρχαιτέρῳ μεσοποταμιακῷ πολιτισμῷ ἰσχύουν βεβαίως, καὶ δὴ ὅλως ἰδιαιτέρως, ὅσα συναφῶς ἤδη ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος κεφαλαίου ἐξεθέσαμεν². Πρὸς τούτοις ὅμως προσθετέα ἐνταῦθα δύο εἰσέτι σημεῖα ὁμιλοῦντα εὐγλώττως περὶ τε τῆς φύσεως καὶ τοῦ μεγέθους τῶν δυσχερειῶν, μεθ' ὧν συνδέεται ἡ ἐνταῦθα ἀναλαμβανομένη προσπάθεια, ἔναντι τῆς προηγηθείσης ἐρεύνης περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ. Ταῦτα δὲ εἶναι ἄφ' ἑνὸς μὲν, ὅτι ὁ μεσοποταμιακὸς πολιτισμὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν αἰγυπτιακόν, δὲν εἶναι τὸ δημιουργημὰ ἑνὸς μόνου λαοῦ, ἀλλὰ πλειόνων καὶ δὴ καὶ διαφόρου ἔθνομολογικῆς καταγωγῆς, ὡς καὶ διαφόρων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων, ἄφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἡ ἀρχαιότερα ἱστορία τῆς Μεσοποταμίας συμπλέκεται μετὰ τοῦ θρύλου, δεδομένου ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Σουμερίους, οὐ μόνον ἡ προέλευσις καὶ ὁ ἔθνομολογικὸς αὐτῶν χαρακτήρ παραμένει εἰσέτι ἀδιακρίβωτος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας των μάλιστα τὰς τελευταίας αὐτῆς περιόδους, καὶ δὴ ἐν μέρει μόνον γνωρίζομεν³. Ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ καθ' ὅλου γνῶσις τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐν πολλοῖς στοιχειώδης καὶ γενικῆ, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἡδὴ ὑπάρχοντος ἀρχαιότερου καὶ σπουδαίου ὑλικοῦ, εἰς ὃ προστίθεται ὁσημέραι καὶ νέον, δὲν ἔχει εἰσέτι συντελεσθῆ⁴. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ περὶ τὸν ἀρχαιότερον μεσοποταμιακὸν πολιτι-

stromland (GKF), Stuttgart 1961⁵.—, Kulturgeschichte des Alten Orient. Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu (Kröners 298), Stuttgart 1961, S. MOSCATI, Ancient Semitic Civilizations, London 1957, I.Σ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, Ἀρχαία Ἱστορία, Ἀθήνα 1961³, σελ. 32ἔξ., 67ἔξ. L. WOOLLEY, Ur of the Chaldees (Pelican A 27), Harmondsworth 1954⁴. Πρβλ. ἐπίσης RLA, Τόμ. I, II, III, Berlin-Leipzig 1932ἔξ.

1. Πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλους, ἰδίᾳ F.R.KRAUS, Wandel und Kontinuität in der sumerisch-babylonischen Kultur, Leiden 1954.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 423 καὶ αὐτόθι ὑπόσημ. 1.

3. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ H.SCHMÖKEL, Geschichte des Alten Vorderasiens (HO II, 3)..., σελ. 3ἔξ. Πρβλ. ἤδη B.M.ΒΕΛΛΑ, Ὁ πολιτισμὸς τῶν Σουμερίων..., σελ. 3ἔξ.

4. Πρβλ. H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., ἰδίᾳ σελ. 41ἔξ., ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν τελευταίων ἀνακαλύψεων καὶ τῶν μὴ εἰσέτι οὐ μόνον ἀγνωσθέντων, ἀλλ' οὐδὲ καὶ ταξινομηθέντων γραπτῶν μνημείων, ἐν τοῖς διαφόροις μουσείοις. Πρβλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 310.

σμὸν ἀσχολούμενοι ἀρκοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς περιγραφὴν μᾶλλον καὶ ἀξιολόγησιν τῶν ἐπὶ μέρους γνωστῶν ἱστορικῶν πολιτιστικῶν δεδομένων. Ἐντεῦθεν δὲ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τινος ἐπόψεως καὶ ἡ ἀπουσία εἰδικῆς ἐρεύνης περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου παρὰ τοῖς μεσοποταμιακοῖς λαοῖς.

Μεθ' ὅσα ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν καθίσταται, νομίζομεν, πρόδηλος ὁ αὐτοσχέδιος χαρακτήρ καὶ τῆς ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ ἀναλαμβανομένης πρώτης, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, σκιαγραφήσεως τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ. Ὡς πρὸς δὲ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἐφ' ὧν πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν πρόκειται ἐφεξῆς νὰ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐπελέξαμεν τὴν ἀνθρωπολογίαν, τὴν ἠθικήν, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν κοινωνίαν, ὡς τὰς κυριώτερας ἅμα καὶ χαρακτηριστικώτερας ἐν προκειμένῳ ἐπόψεις καὶ τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ. Τέλος καὶ τῆς στοιχειώδους ταύτης ἐρεύνης ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἡ πρόταξις ὀλίγων γραμμῶν περὶ τῆς πενιχροτάτης ἄλλωστε ἱστορίας τοῦ προβλήματος.

α) Περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ προβλήματος. Ὡς ἤδη καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέχθη, ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ δὲν ἀπετέλεσε, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἀντικείμενον μονογραφίας τινός. Μάλιστα δὲ θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι καὶ γενικώτερον τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐλάχιστα ἀπησχόλησε τοὺς εἰδικούς, ὡς ἄλλωστε διαπιστοῦται καὶ ἐκ συντόμου ἐπισκοπήσεως τῶν περὶ τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ κυριώτερον ἔργων. Οὕτω, πᾶσα περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ προβλήματος ἐνασχόλησις δέον κατ' ἀνάγκην νὰ περιορίζηται εἰς τὰς ἐκάστοτε καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ γενικωτέρας ἢ καὶ εἰδικωτέρας τοῦ πολιτισμοῦ τούτου ἐρεύνης διατυπωθείσας σχετικᾶς ἐπόψεις τῶν κατὰ τινα τρόπον περὶ τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα ἐνδιατριψάντων. Ἐνταῦθα μάλιστα δέον νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονός, ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἱστορίας τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ, ~~ὁ μόνον καθ' ὅσον τρόπον ἐγένετο περὶ τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλ' οὐδὲ γὰρ περὶ τῆς Αἰγύπτου. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι πρόδηλον, δεδομένου ὅτι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, καὶ εὐθὺς κατωτέρω θέλομεν διαπιστώσει, τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑφίσταται μόνον ἐν τῇ γενικωτέρᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ λόγῳ τῆς ἀπουσίας ad hoc ἐρεύνης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἱστορία καὶ τῆς ὑπαρχούσης ἐρεύνης εἶναι πενιχροτάτη. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡμεῖς θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς ὅσα θεωροῦμεν ἀναγκαῖα πρὸς ἀπλοῦν κατατοπισμὸν, πρὶν ἢ χωρήσωμεν εἰς τὴν καθ' αὐτὸ ἐξέτασιν τοῦ ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ προβλήματος ἡμῶν.~~

Καὶ τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὑπὸ τὴν

ἐπίδρασιν τῶν γνωστῶν πνευματικῶν τῆς ἐποχῆς τάσεων, ἤτοι ἀφ' ἐνὸς μὲν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ κοινωνιοκρατικῶν ἢ ὀλοκρατικῶν κατευθύνσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν νεοανθρωπιστικῶν ἀτομοκρατικῶν ἀντιλήψεων¹. Εἰδικώτερον ὅμως εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν πρώτων ἐπόψεων περὶ τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος ἐπέδρασεν, ὡς φαίνεται, καὶ ἡ ἐν τῷ κύκλῳ τῶν παλαιοδιαθηκολόγων ἐπιπολάζουσα τότε συζήτησις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ², δεδομένου ὅτι ὁ πρῶτος ἀσχοληθεὶς περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο παρὰ τοῖς Σημίταις W. ROBERTSON SMITH³ ὑπῆρξεν εἰς τῶν κυριωτέρων ὀπαδῶν τῆς ἐξελικτικῆς σχολῆς τοῦ J. Wellhausen⁴, διαδραματίσας, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν εἵδομεν, πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ. Ὁ W. Robertson Smith ἐν τῷ γνωστῷ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Σημιτῶν ἔργῳ του⁵ ὑπεστήριξεν, ὅτι γενικῶς παρὰ τοῖς σημιτικῶς λαοῖς ἡ ὀλότης ἀπερρόφει τὸ ἄτομον καὶ εἰδικώτερον, ὅτι ἡ θρησκεία εἶχεν ὡς ὑποκειμένον τῆς τὴν ὀλότητα καὶ οὐχὶ τὸ ἄτομον⁶. Σημειωτέον δ' ὅτι τὰς αὐτὰς θέσεις διετύπωσεν καὶ ὁ ἐν τοῖς πρόσθεν μνημονευθεὶς ἐπιφανὴς ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ JAKOB BURCKHARDT⁷, διαπνεόμενος βεβαίως ὑπὸ ἄκρας ἀντιθέτων ἰδεῶν καὶ δεχόμενος ἐκμηδένισιν τοῦ ἀτόμου ἐν Βαβυλωνίᾳ καὶ Ἀσσυρίᾳ, ἐξ ἧς δῆθεν οὐδέποτε κατῴρθωσεν τοῦτο νὰ ἀναδυθῇ ἐκ τοῦ συνόλου⁸.

1. Δεδομένου ὅτι ἡ ἐναρξὶς τῆς συζήτησεως περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ σημεῖα πρὸς τὴν συζήτησιν περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπογράμμισιν τῆς ὁμοιότητος ταύτης, παραπέμποντες ἅμα εἰς ὅσα ἀνωτέρω σελ. 427 ἐξ. διελάβομεν.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 217 ἐξ.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 220 ἐξ.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 217 ἐξ.

5. Lectures on the Religion of the Semites, London (1889¹) 1927².

6. Οὕτω π.χ. παρατηρεῖ: «The god was the god of the nation or of the tribe, and he knew and cared for the individual only as a member of the community...» (μν. ἔργ., σελ. 259) καὶ δῆ: «...Semitic heathenism was redeemed from mere materialism by the fact that religion was not the affair of the individual but of the community» (μν. ἔργ., σελ. 263).

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 429.

8. Χαρακτηριστικωτάτη εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις αὐτοῦ: «Was mag der Staat auch bei den Assyrenern, Babyloniern, Persern usw. alles getan haben, um das Aufkommen des Individuellen zu verhindern, welches damals für so viel als das Böse gegolten haben wird? Der höchsten Wahrscheinlichkeit nach hat es an allen Enden, bald da bald dort, emporkommen wollen und ist den bürgerlichen und religiösen Schranken, Kasteneinrichtungen usw. erlegen, ohne eine Spur hinterlassen zu können. Die grössten technischen und künstlerischen Genies vermochten an den ganz ungeschlachten Königsburgen von Ninive nichts zu ändern; die elende Anlage und die knechtische Skulptur regierten die Jahrhunderte hindurch weiter» (Weltgeschichtliche Betrachtungen..., σελ. 67).

Αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι ἐπόψεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὑπῆρξαν πρόωροι καὶ βεβιασμένοι, ὡς ἐρειδόμενοι ἐπὶ ἀτελοῦς γνώσεως τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ ἐρευνητικὴ τὸν πολιτισμὸν τοῦτον εἰδικῆ ἐπιστήμῃ εὐρίσκατο εἰσέτι εἰς τὰ σπάργανα καὶ ἐλάχιστα, ἐκτὸς τῆς Π. Διαθήκης, ἀρχαῖαι μαρτυρίαι ὑπῆρχον περὶ τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν διετυπώθησαν αἱ ἐπόψεις αὐταί. Πρὸς δὲ τούτοις δέον νὰ υπογραμμισθῇ ἐνταῦθα καὶ ἡ γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἰδεολογικῆ προκατάληψις τῶν διατυπωσάντων τὰς ἐκμηδενίζουσας τὸ ἄτομον ἐν Μεσοποταμίᾳ θέσεις, ἥτις καὶ ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις θέλομεν διαπιστώσει, ἔδωκεν αὐθαιρέτως τελείως διάφορον τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου εἰκόνα ἐκείνης, τὴν ὁποίαν λαμβάνει σήμερον ὁ ἐρευνητῆς τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου ἴσως αἱ θέσεις αὗται παρῆλθον ἀπαράτητοι ὑπὸ τῶν μετέπειτα εἰδικῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἐν λόγῳ πολιτισμοῦ.

Κατὰ τὴν τρίτην ὄμως δεκαετίαν τοῦ παρόντος αἰῶνος αἱ ἐκμηδενίζουσαι τὸ ἄτομον ἐν Μεσοποταμίᾳ ἐπόψεις αὗται εὔρον νέον ὄπαδὸν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ H. SEEGER. Ὁ ἐν λόγῳ ἐρευνητῆς, ἀντιδρῶν προφανῶς κατὰ τοῦ μεσοποταμιακοῦ τότε παμβαβυλωνισμοῦ (Panbabylonismus), ἐν τινι ἀξιολόγῳ ἐρευνῆς του περὶ τῶν ἐλατηρίων τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Βαβυλωνίων¹, διετύπωσε παρομοίαν πρὸς τὸν W. R. Smith ἐπόψει ἰσχυρισθεὶς ὅτι: «ἡ βαβυλωνιακὴ θρησκεία οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐννοίαν τῆς θρησκευτικῆς προσωπικότητος»². Ἄλλ' ἡ τελεία ἐκμηδένισις τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ ἐμελλε νὰ διακηρυχθῇ, μετὰ φανατισμοῦ μάλιστα, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, οὐχὶ βεβαίως ὑπὸ τινος εἰδικοῦ ἀνατολιστοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ τοῦ πολιτισμοῦ E. FRIEDEL³. Ὁ ἐρευνητῆς οὗτος, διαπνεόμενος προφανῶς ὑπὸ ἀντισημιτικῶν ἰδεῶν, ἐξάπέλυσε δριμεῖαν ἐπίθεσιν ἰδίᾳ κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων Σημιτῶν, οὐ μόνον ἀρνηθεὶς τὴν ὑπαρξίν ἀτομικότητος παρὰ τοῖς Μεσοποταμίαις⁴, ἀλλ' ὑποστηρίξας ἐπίσης ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἰνδογερμανοὺς, «οἱ Σημιταὶ οὐδὲν γνωρίζουν περὶ

1. Die Triebkräfte des religiösen Lebens in Israel und Babylon, Tübingen 1923.

2. «Die babylonische Religion kennt den Begriff der religiösen Persönlichkeit überhaupt nicht» (μν. ἔργ., σελ. 58).

3. Kulturgeschichte Ägyptens und des Alten Orients, München 1951³.

4. Ὄτω π.χ. ὁμιλῶν περὶ τῆς μεσοποταμιακῆς τέχνης παρατηρεῖ ὅτι: «Sie ist noch ganz anderem Sinne anonym als die ägyptische: wir kennen kein babylonisches Individuum! Es gibt kein einziges babylonisches Bildwerk das ein Porträt eines einmaligen Menschen wäre, und kein einziges babylonisches Gesicht, das eine Gemütsbewegung ausdrückt! Oder doch: die Löwen sind manchmal im Schmerz der Verwundung ergreifend gestaltet und die Stiere haben bisweilen ein eigenes Antlitz. Die Seele Mesopotamiens lebte im Tier...» (μν. ἔργ., σελ. 228).

τῆς μοναδικῆς καὶ αἰωνίου ἀξίας τῆς ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνης ψυχῆς»¹. Τὰ τελείως ἀθάλαρετα συμπεράσματα ταῦτα τοῦ E.Friedell τὸ μὲν μαρτυροῦν περὶ τοῦ ὅτι δὲν ἠδυνήθη οὗτος νὰ συλλάβῃ τὸ βαθύτερον νόημα τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς πολιτισμῶν, καὶ δὴ τὴν σπουδαιοτάτην τῶν Σημιτῶν συμβολὴν εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν καὶ τὸν παγκόσμιον πολιτισμόν², τὸ δὲ προδίδου τὴν οὐσιαστικὴν τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν ἄγνοιαν ἐκ μέρους τοῦ ἰδεολογικῶς δυσμενῶς κατὰ τῶν σημιτικῶν λαῶν προκατειλημμένου ἐρευνητοῦ τούτου. Τέλος ἐπ' ἐσχάτων ὁ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστὸς παλαιοδιαθηκολόγος J.SCHARBERT³, ἐρευνῶν ἐν τινι εἰδικῇ πραγματείᾳ του καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑγγύς Ἀνατολήν⁴, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν αὐτῇ ἡ σχέσις Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα, ἦτο ὀλοκρατικὴ⁵.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις περὶ τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἅμα καὶ κυριωτέρων, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐκπροσώπων τῆς ὑποτιμῆσεως ἢ καὶ ἐκμηδενίσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ. Ὅσα δὲ περὶ τῶν πρώτων ὑποτιμητῶν τῆς ἀτομικότητος, W.R.Smith καὶ J.Burckhardt, ἐλέχθησαν ἀνωτέρω ἰσχύουν, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἐξ ἴσου καὶ περὶ τῶν λοιπῶν τ. ἔ. ἢ ἄρνησις τῆς ἀτομικότητος παρὰ τοῖς Μεσοποταμίαις δὲν ὑπῆρξε τὸ συμπέρασμα ἀπροκαταλήπτου καὶ ἐπισταμένης ἐρεύνης, στηρίζεται δὲ ἐν πολλοῖς ἐπὶ τῆς ἀγνοίας τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ, δεδομένου ὅτι ἅπαντες αἱ προμνημονευθέντες ἐκπρόσωποι τῆς ὑποτιμῆσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ δὲν ἀνήκουν εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἀνατολιστάς. Ἐξ ἄλλου οἱ κυριώτεροι τῶν εἰδικῶν ἐν προκειμένῳ ἐρευνητῶν, οἵτινες κατὰ καιροὺς ἡσχολήθησαν, ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς,

1. Ὡς δὲ ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ: «Der Semit denkt in Stämmen: im Gegensatz zum Indogermanen weiss er nichts von dem einmaligen und ewigen Wert der einzelnen Menschenseele..... Das die alten Semiten sich nicht in das Leben der Einzelseele zu versetzen vermochten, weder einer fremden noch ihrer eigenen, hatte seine Wurzel in einem merkwürtigen Mangel, an dem sie allesamt litten: der auf fallenden Dürftigkeit und Unfruchtbarkeit ihrer Phantasie» (μν. ἔργ., σελ.362).

2. Περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς προχειρῶς παραπέμπομεν εἰς τὸ μνημονευθὲν ἤδη σπουδαῖον ἔργον ἐνὸς τῶν διαπρεπεστέρων σήμερον ἀνατολιστῶν τοῦ A.MOORTGAT, Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus..., ἰδίᾳ σελ. 199-203. Ἀξία δὲ μνείας ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ ἐξῆς προσφυστάτη παρατήρησις αὐτοῦ: «Ohne den Alten Orient, wären wir selber nicht so wie wir sind, ohne ihn zu verstehen, können wir auch uns selbst nicht begreifen. Kleines und Grosses, das uns selbstverständlich geworden ist, verdanken wir ihm» (μν. ἔργ., σελ.202).

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 402, ἔτι δὲ σελ. 423 ὑποσημ. 1.

4. Solidarität in Segen und Fluch im Alten Testament und in seiner Umwelt, I. Väterfluch und Vätersegen (BBB 14), Bonn 1958.

5. Ὡς δὲ ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ: «Das Verhältnis zwischen Gottheit und Mensch ist, vom Standpunkt des »ruler« her gesehen, »individualistisch«, vom Standpunkt der Untergebenen her gesehen aber »kollektivistisch «.....» (μν. ἔργ., σελ. 70).

περί τὸ πρόβλημα τοῦτο, οὐ μόνον φαίνεται ὅτι ἀγνοοῦν τὰς ὡς ἄνω ἐπόψεις, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν Μεσοποταμίᾳ, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀναγνωρίζουν, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς μελέτης τῶν περὶ τοῦ μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους αὐτοῦ ἐπόψεων σχετικῶν ἔργων ταν. Κατωτέρω δὲ ἐν τῇ ἐρεύνη τῶν κυρίων ἐκείνων σημείων τοῦ παρόντος προβλήματος ἐπιφυλασσόμεθα, ὅπου τοῦτο θὰ θεωρηθῆται ἀναγκαῖον, νὰ μνημονεύσωμεν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐν προκειμένῳ θέσεων τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος εἰδικῶν ἐρευνητῶν, ἵνα μὴ διὰ τῆς παραθέσεως αὐτῶν ἐνταῦθα δοθῇ μεγαλύτερα ἔκτασις εἰς τὴν βραχυτάτην ἄλλωστε, δι' οὗς λόγους ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξεθέσαμεν, ἱστορίαν τοῦ προβλήματος, ὅπερ, ἄς τὸ ἐπαναλάβωμεν, ὑφίσταται ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ μόνον ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ του ἐννοίᾳ.

β) Ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ζωῇ καὶ τῷ θανάτῳ. Ὁ ἄνθρωπος γενικῶς καὶ δὴ τὰ τῆς δημιουργίας του, τὰ συστατικά του, ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ὁ σκοπός του ἀπησχόλησαν ἤδη τοὺς ἀρχαιότερους κατοίκους τῆς Μεσοποταμίας, ὡς μαρτυροῦν ἤδη αἱ σωζόμεναι πηγαί. Τὸ ἔργον ὅμως τῆς ἐκθέσεως τῶν περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεων τούτων συνδέεται μετὰ ποικίλων καὶ σοβαρῶν δυσχερειῶν, ὡς ἀναγνωρίζεται σήμερον ὑπὸ ἐγκρίτων ἐρευνητῶν τῆς περιωπῆς τοῦ F.M.T.de Liagre Böhl¹, τεκμηριοῦται δὲ ἴσως καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὀλίγιστοι ὑπῆρξαν οἱ περὶ τὸ σπουδαῖον τοῦτο θέμα διεξοδικώτερον πως ἀσχοληθέντες². Προκειμένου λοιπὸν νὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα βραχυτάτην τινα αὐτοσχέδιον ἐκθεσιν τῆς ἀνθρωπολογίας τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν, καθίσταται ἀναγκαῖον νὰ προσφύγωμεν εἰς αὐτὰς τὰς σχετικὰς πηγὰς τοῦ ἀρχαιοτάτου πολιτισμοῦ ταν. Ἐκ δὲ τῶν σωζομένων σήμερον ποικίλων μεσοποταμιακῶν φιλολογικῶν μνημείων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἄξια μνείας ἐνταῦθα εἶναι κυρίως δύο ἐξ αὐτῶν, ὡς τὰ ἀντι-

1. Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ ἐξῆς παρατήρησις αὐτοῦ: «...so stünden dem Versuch einer Gesamtdarstellung der Auffassung von der menschlichen Persönlichkeit vollends die Schwierigkeiten im Wege, welche in der Art des über beinahe drei Jahrtausende ungleichmässig verteilten Quellenmaterials, sowie in den zeitlichen, räumlichen und völkischen Verschiedenheiten der zu behandelnden Gruppen gelegen sind» [Das Menschenbild in babylonischer Schau (ἐν: AnthrR, σελ. 28-48), Leiden 1955, σελ. 28.

2. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν τῶν μεσοποταμιακῶν λαῶν πρβλ. ἰδίᾳ A.JEREMIAS, Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients, Leipzig 1916³, σελ. 76ξ., 40ξξ. S.A.B.MERCER, Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria (BOS), Milwaukee 1919, σελ. 57ξξ. B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. I, σελ. 374ξξ., Τόμ. II, σελ. 135. É.DHORME, Les religions de Babylonie et d' Assyrie (Mana 1, II, σελ. 1-330), Paris 1949, σελ. 306ξξ., T.JACOBSEN, Mesopotamia..., σελ. 216ξξ., καὶ δὴ F.M.T.De LIAGRE BÖHL, Das Menschenbild in babylonischer Schau....., σελ. 28ξξ., J.BOTTÉRO, La religion Babylonnienne (MP 30), Paris 1952, σελ. 82ξξ. S.N.KRAMER, Charakter und Persönlichkeit der Sumerer (ἐν: WZMLU 7, σελ. 1143-1150), 1957-58.

προσωπευτικώτερα, ἅμα δὲ καὶ σπουδαιότερα, ἅτινα ἀνήκουν εἰς τὴν θρησκευτικὴν τῆς Μεσοποταμίας γραμματεῖαν καὶ ἀναμφιβόλως ἀνάγονται μὲν, τοῦλάχιστον ἐν ταῖς κυρίαις αὐτῶν γραμμαῖς, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετηρίδος, ἀποτελοῦν δ' ὅμως τὴν κληρονομίαν τῶν Σουμερίων πρὸς τοὺς διαδόχους των¹.

Τὸ πρῶτον τῶν κειμένων τούτων εἶναι τὸ περίφημον «Ἐπις τῆς δημιουργίας»², γνωστόν, κυρίως ἐκ τῶν δύο πρώτων αὐτοῦ ἀκκαδικῶν λέξεων, ὡς «Enuma elisch», ὅπερ ἐκθέτον τὰ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς (VI, στ. 1ἔξ., 11ἔξ., 29ἔξ.)³:

Ὅτε ὁ Marduk ἤκουσε τοὺς λόγους τῶν θεῶν,
ἢ καρδία του παρεκίνησεν αὐτὸν νὰ πλάσῃ καλλιτεχνήματα.
Ἐνοήσας τὸ στόμα του ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ea,
ἵνα μεταδώσῃ ὅ,τι ἐν τῇ καρδίᾳ του ἐπενόησεν:
«Αἷμα θέλω νὰ συναθροίσω καὶ ὀστᾶ θὰ κάμω νὰ γίνων.
Θέλω νὰ κατασκευάσω τὸν Lullu, »ἄνθρωπος« θὰ εἶναι τὸ ὄνομά του.
Θέλω νὰ δημιουργήσω τὸν Lullu, τὸν ἄνθρωπον.
Θὰ ἐπιφορτισθῇ διὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν θεῶν,
ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι νὰ εἶναι ἱκανοποιημένοι».
.....
Ὁ Ea τοῦ ἀπήντησεν ἀπευθύνων τὸν λόγον πρὸς αὐτόν,
δίδων εἰς αὐτὸν ἕτερον σχέδιον πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν θεῶν:
«Ἄλλ' ἄς παραδοθῇ εἰς τῶν ἀδελφῶν των
αὐτὸς μόνος θὰ χαθῇ, ὅπως πλασθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος.
Οἱ μεγάλοι θεοὶ ἄς συνέλθουν ἐδῶ εἰς συνέλευσιν,
ἄς παραδοθῇ ὁ ἔνοχος, ὅπως αὐτοὶ παραμείνουν».
.....
«Ὁ Kingu ἦτο, ὅστις ἐπενόησε τὴν ἐπανάστασιν
καὶ προέτρψε τὴν Tiamat εἰς ἀνταρσίαν».
Τὸν ἔδεσαν καὶ τὸν ἔφεραν πρὸς τὸν Ea.
Τιμωρίαν ἐπέβαλον εἰς αὐτόν καὶ ἀπέκοψαν τὰς ἀρτηρίας του.
Ἐκ τοῦ αἵματός του ἐπλασαν τὸ ἀνθρώπινον γένος.
Ἀνέθηκεν εἰς αὐτὸ τὴν ὑπηρεσίαν (τῶν θεῶν)
καὶ ἀφῆκε τοὺς θεοὺς ἐλευθέρους.

1. L.MATOUS, Zur Datierung von Enuma elis (ἐν: ArOr 29, σελ. 30-34), 1961.

2. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου προχείρως παραπέμπομεν εἰς E.EBELING, AOT², σελ. 108ἔξ. καὶ E.A.SPEISER, ANET², σελ. 60ἔξ., ἔνθα καὶ μνεῖα τῆς κυριωτέρας σχετικῆς βιβλιογραφίας.

3. Μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 121ἔξ. καὶ E.A.SPEISER, ANET², σελ. 68.

Πρὸς τοὺς ἄλλοις, ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ γίνεται, νομίζομεν, σαφῆς λόγος περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐλατηρίων τῆς δημιουργίας του, τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καὶ τῆς θέσεώς του ἐν τῷ κόσμῳ καὶ δὴ καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς δημιουργίας του καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Ἐπὶ τῶν σπουδαίων τούτων διὰ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν σημείων κρίνεται σκόπιμος ἐνταῦθα ἢ ἐπ' ὀλίγον στροφή τῆς προσοχῆς ἡμῶν. Ἐν πρώτοις κατὰ τὰς ἀρχαιστάτας ἀντιλήψεις τῶν Μεσοποταμίων, τὰς ἀποτυπούμενας ἐν τῷ προκειμένῳ «Ἐπει τῆς δημιουργίας», πρὸς ὃ, σημειωτέον, συμφωνοῦν, τοῦλάχιστον ἐν τοῖς ὡς ἄνω κυρίοις αὐτοῦ σημείοις, σειρὰ ὅλη μεσοποταμιακῶν κειμένων¹, ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεῖον δημιούργημα, μὴ ἐμφανιζόμενος κατὰ τύχην, ἀλλὰ κατόπιν σκέψεως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει προδιαγεγραμμένου θείου σχεδίου. Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ τεμαχίῳ (στ. 1έξ.), ἐνθα γίνεται λόγος μόνον περὶ τῆς ἐπιθυμίας, τῆς ἀποφάσεως καὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Marduk περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς, ὁ δίκην ἐκτελεστικοῦ ὄργανου τῆς ὀλομελείας τῶν θεῶν πρωτεργάτης καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου μέγας θεὸς Marduk, τὸ μὲν παρακινούμενος καὶ ὑπὸ τῆς ἐν τῇ καρδίᾳ του ἐνοικύσεως καλλιτεχνικῆς, οὕτως εἶπεῖν, δημιουργικῆς δυνάμεως, τὸ δὲ ἐλαυνόμενος καὶ ἐξ ὠφελιμιστικῶν ἐλατηρίων, λαμβάνει τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐπιστέψῃ τὴν ὅλην δημιουργίαν διὰ τινος «καλλιτεχνήματός» του. Τοῦ δὲ θείου τούτου τεχνουργήματος οὐ μόνον τὸ προσδιορίζον τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ «ὄνομα»² ἔχει οὗτος ἐν νῶ («θέλω νὰ κατασκευάσω τὸν Lullu, ἄνθρωπος» θὰ εἶναι τὸ ὄνομά του), ἀλλὰ ἤδη καὶ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ «ἐν τῇ καρδίᾳ του ἐπενόησεν». Πρὸς τούτοις ὅμως, ἤδη ἐνταῦθα ὑποδηλοῦται ὅτε σκοπὸς καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ θέσις τοῦ νέου δημιουργήματος, τ.ἐ. ὅτι «ὁ ἄνθρωπος» πρόκειται νὰ εἶναι ὁ μετὰ τοὺς θεοὺς δεύτερος κύριος κάτοικος τοῦ κόσμου, ὅστις «θὰ ἐπιφορτισθῇ διὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν θεῶν». Ἐξ ἄλλου ἐν τῷ δευτέρῳ τεμαχίῳ (στ. 11έξ.), διὰ τῆς ἐκθέσεως τοῦ σχετικοῦ σχεδίου τοῦ Ea, οὐ μόνον προσδιορίζεται ὁ τρόπος, καθ' ὃν δέον νὰ ἐπιτελεσθῇ τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἢ πρὸς τοῦτο θυσία θεοῦ τινος, «ὅπως πλασθῇ τὸ ἀνθρώπινον γένος», ἀλλὰ διαγράφεται ἅμα καὶ ἡ θεία τοῦ νέου τούτου δημιουργήματος φύσις. Τὰ τελευταῖα ὅμως ταῦτα σημεία, ἥτοι ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτίθενται ἔτι σαφέστερον ἐν τῷ τρίτῳ κατὰ σειρὰν μνημονευθέντι τεμαχίῳ (στ. 20έξ.), ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προδιαγεγραμμένου σχεδίου πραγματοποιήσεως τῆς περὶ

1. Πρβλ. ἰδίᾳ A.JEREMIAS, ATAO³, σελ. 7έξ., 40έξ., B.MEISSNER, ἐνθ' ἄν.

2. Περὶ τῆς ἰδιαζούσης σημασίας τοῦ ὀνόματος καὶ παρὰ τοῖς μεσοποταμιακοῖς λαοῖς προχείρως πρβλ. G.CONTENAU, So lebten die Babylonier und Assyrer, Stuttgart 1959, ἰδίᾳ σελ. 171έξ., καὶ δὴ τοῦ αὐτοῦ, De la valeur du nom chez les Babylonien et de quelques-unes de ses conséquences (ἐν: RHR 81, σελ. 316-332), 1920.

δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου θείας ἀποφάσεως. Παρ' ἅλα δὲ τὰ ἐκ πρώτης ὄψεως ἐγωϊστικά τῶν θεῶν ἐλατήρια, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν νέαν των δημιουργικὴν πρᾶξιν, δὲν θὰ πρέπη νὰ παραθεωρῶνται ὅσα ἀνωτέρω, ἰδίᾳ δὲ ἐν τοῖς στίχοις 1ἔξ. καὶ 29ἔξ., διακηρύσσονται ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἅτινα ἅμα διαγράφουν καὶ ὑπογραμμίζουν, νομίζομεν, τὴν ἔναντι τῶν λοιπῶν θείων δημιουργημάτων ἀπαραμίλλητον ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ τὴν τε θείαν καταγωγὴν καὶ φύσιν, ὡς καὶ τὴν θείαν αὐτοῦ ἀποστολήν. Κατὰ ταῦτα, συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τὸ μὲν ἀναγνωρίζεται οὐ μόνον ὡς θεῖον ἐπὶ τῇ βάσει θείου σχεδίου «καλλιτέχνημα», ἀλλὰ καὶ ὅτι συγγενεῦει καὶ δὴ καὶ μετέχει τοῦ Θείου, πλασθεὶς ἀπὸ τοῦ θείου «αἵματος» καὶ «ζωοποιηθεὶς» ὑπ' αὐτοῦ, τὸ δὲ ὅτι εἰς τὸν οὕτω πλασθέντα ἄνθρωπον ἀνατίθεται ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ του, ἤδη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, τὸ ὑψηλὸν καὶ θεῖον λειτούργημα «τῆς ὑπηρεσίας τῶν θεῶν».

Λίαν διαφωτιστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ τὸ δεύτερον κείμενον, γνωστὸν ὡς «Δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου»¹, χωρὶα τοῦ ὁποίου παραθέτομεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἐν αὐτῷ δὲ ὡς ἐξῆς ἐκτίθεται ἡ ὑπὸ τῆς «μητρὸς θεᾶς», τ.ξ. τῆς «σοφῆς Mami»², πλάσις τοῦ ἀνθρώπου: (A, στ. 13ἔξ., 20ἔξ.).

«.....» Ἄς ἐμφανισθῇ ὁ Lullu!
 Ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ὑπηρετῇ πάντας τοὺς θεούς,
 ἃς σχηματισθῇ ἐξ ἀργίλλου καὶ ἃς ζωοποιηθῇ δι' αἵματος!»

 «Ἄς φονεύσουν ἓνα θεόν!
 Οἱ θεοὶ ἃς ἐξαγνισθοῦν ἐν τῇ κρίσει.
 Μετὰ τῆς σαρκὸς καὶ τοῦ αἵματος του
 ἃς ἀναμείξῃ ἢ Ninhursag³ ἀργίλλον.
 Θεὸς καὶ ἄνθρωπος νὰ προσέλθῃ ἐκ τούτου,
 ἐν τῇ ἀργίλλῳ ἠνωμένος,

Ἡ σπουδαιότατη καὶ ἀρχαιοτάτη αὕτη πηγὴ εὐλόγως, νομίζομεν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἐν προκειμένῳ οὐ μόνον ὡς συμπλήρωμα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐρμηνεία τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος «Ἐποῦς τῆς δημιουργίας». Οὕτως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ νέα στοιχεῖα, ἅτινα διὰ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου προστίθενται ἐνταῦθα, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ταῦτα ἀναφέρονται

1. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου προχείρως πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 134 (A) καὶ E.A.SPEISER, ANET², σελ. 99ἔξ., (Old Babylonian Text), ἔνθα καὶ μεταφράσεις αὐτοῦ.

2. Πρβλ. στ. 3ἔξ. τοῦ κειμένου τούτου.

3. Ἐτέρα ὀνομασία τῆς αὐτῆς θεᾶς Mami.

εἰς τὸν τ ρ ο ν τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι τὸ μὲν ὅτι διὰ τὴν πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐχρησιμοποιήθη ὁμοῦ μετὰ τοῦ «αἵματος» καὶ ἡ «σάρξ» τοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον φονευθέντος θεοῦ, τὸ δὲ ὅτι ἀμφοτέρω τὰ θεῖα ταῦτα συστατικὰ ἀναμειγνύονται μετὰ τῆς «ἀργίλλου» Ἐκ δὲ τοῦ κράματος τούτου πλάσσεται ὑπὸ τῆς «μητρὸς θεῆς» ὁ ἄνθρωπος, ὅστις «ζωοποιεῖται δι' αἵματος» τοῦ σφαιγιασθέντος θεοῦ. Ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ ἐξ ἄλλου ἀποσαφηνίζεται ἡ τε ο ὕ σ ί α καὶ ἡ φύ σ ι ς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ εἶναι διφυῆς, συγγείμενος τὸ μὲν ἐξ ὕλης («ἀργίλλος»), τὸ δὲ ἐκ θεϊων συστατικῶν («σάρξ» καὶ «αἷμα» θεοῦ). Τοιοῦτοτρόπως πᾶς ἄνθρωπος μετέχει, κατὰ τὰς μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις, τοῦ Θείου, τὸ δὲ ζεῖδωρον θεῖον αἷμα ρέει εἰς τὰς φλέβας του. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ δυσνόητον τελευταῖον χωρίον, ἔνθα τὸ ἐκ τῆς ἀναμείξεως τοῦ καθαρῶς ὑλικοῦ μέρους μετὰ τοῦ θείου προελθὸν διφυῆς νέον δημιούργημα τῶν θεῶν εἶναι «θεὸς καὶ ἄνθρωπος... ἐν τῇ ἀργίλλῳ ἡνωμένος».

Ἄρα συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαιοτάτας μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας εἶδομεν ὅτι διασώζουσι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ τὰ δύο μνημονευθέντα σπουδαῖα κείμενα, ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὡς θεῖον δημιούργημα, μετέχον τοῦ Θείου καὶ δὴ κατέχον θεῖαν ψυχὴν (narischtu)¹, ἥτις, ὑποδηλουμένη ἤδη ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ θείου «αἵματος», δίδει εἰς αὐτὸ τὴν ζώην, ὡς τὸ οὐράνιον δῶρον τῶν θεῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπον.

Τὸ ποσοστὸν ὅμως τοῦ ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ θείου στοιχείου δὲν εἶναι ἐν παντὶ ἀτόμῳ τὸ αὐτό. Οὕτω π.χ. ἡδὴ τὸ περίφημον ἀρχαιοτάτον «Ἐ π ο ς τ ο ὕ Gilgamesch»² ἀναφέρει περὶ τοῦ φερωνύμου ἥρωος του (I)³ ὅτι «δύο τρίτα αὐτοῦ εἶναι Θεός, [ἓν τρίτον ἄνθρωπος].....». τὸ αὐτὸ δὲ κείμενον (X, στ. 7)⁴ πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τοῦ Gilgamesch, ὅτι «οὗτος ἔχει σάρκα τῶν θεῶν ἐν τῷ [σώματί του]...». Βεβαίως ὁ Gilgamesch ἀπετέλει ἐξαιρέσειν ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸν τοῦ ἐν αὐτῷ θείου στοιχείου. Ὡς ἐκ τούτου λοιπὸν εἶναι δεδικοιολογημένη καὶ ἡ ἐν τῷ προμνημονευθέντι ἔπει (IX, στ. 48 ἐξ.)⁵ ὑπάρχουσα ἀναφώνησις μυθικοῦ τινος τέρατος, τοῦ «Σκορπιω-ἀνθρώπου», ἀντικειμένου μισροῦθεν τὸν Gilgamesch.

1. Ἐν προκειμένῳ πρβλ. B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, Τόμ. II, σελ. 135 κλπ.

2. Προχείρως πρβλ. περὶ αὐτοῦ E.EBELING, AOT², σελ. 150ἐξ. καὶ E.A.SPEISER, ANET², σελ. 72ἐξ., ἔνθα ἡ τε κριωτέρη βιβλιογραφία καὶ ἡ μετάφρασις τῶν διαφορᾶν παραλλαγῶν τοῦ κειμένου τούτου.

3. Μετάφρασιν αὐτοῦ πρβλ. E.EBELING AOT², σελ. 151 (Πίν. I, στ. 51), E.A.SPEISER, ANET², σελ. 73. (Πίν. I, II, στ. 1 ἐξ.).

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 170, E.A.SPEISER, ANET², σελ. 90 (Πίν. X, *Assyrian Version I*, στ. 7).

5. Πρβλ. E. EBELING, AOT², σελ. 168, E.A.SPEISER, ANET², σελ. 88 (Πίν. IX, II, στ. 13ἐξ.).

*Ἐκεῖνος, ὅστις ἦλθε πρὸς ἡμᾶς, σὰρξ τῶν θεῶν εἶναι τὸ σῶμά του!
Δύο τρίτα αὐτοῦ εἶναι Θεός, ἐν τρίτον αὐτοῦ ἄνθρωπος...*

Περαιτέρω τὸ «Ἐ π ο ς τ ο ὺ Gilgamesch» διαφωτίζει ἡμᾶς καὶ περὶ τοῦ προτύπου, ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς «μητρὸς θεᾶς» διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κατόπιν ἐπιστηθίου φίλου τοῦ Gilgamesch, ἰσοδυνάμου δὲ πρὸς αὐτόν, Enkidu. Οὕτως ἀναφέρονται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς σπουδαῖα (I, στ. 83 ἐξ.)¹:

*Ὅτε ἤκουσε ταῦτα ἡ Aruru²,
ἐποίησεν ἐντὸς αὐτῆς ὁμοίωμα τοῦ Anu³.....*

Τὸ χωρίον τοῦτο ὑποβοηθεῖ, νομιζομεν, εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ἤδη μνημονευθέντος δυσνοήτου χωρίου τοῦ «Ἐ π ο υ ς τ ῆ ς δ η μ ι ο υ ρ γ ί α ς» (VI, στ. 1 ἐξ.)⁴, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Marduk πρὸς τὸν Ea, εἰς ὃν καὶ ἐκθέτει οὗτος «ὅ,τι ἐν τῇ καρδίᾳ του ἐπενόησεν». Δυνάμεθα, δηλαδή, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σαφοῦς χωρίου τούτου τοῦ «Ἐ π ο υ ς τοῦ Gilgamesch» νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὸ λεγόμενα ἐν τῷ «Ἐ π ε ι τ ῆ ς δ η μ ι ο υ ρ γ ί α ς» ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι καὶ ὁ Marduk, προκειμένου νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπον, εἶχεν ὑπ' ὄψιν του συγκεκριμένον τι θεῖον πρότυπον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου, συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαιοτάτας μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις, τὰς διασωζομένας ἐν τῷ «Ἐ π ε ι τ ο ὺ Gilgamesch», ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὡς «ὁμοίωμα» τοῦ θεοῦ. Τοῦτο δὲ νομιζομεν ὅτι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, εὐοδοῦται καὶ ἐκ τῆς στενωτάτας φιλολογικῆς καὶ δὴ ἐννοιολογικῆς τῶν δύο χωρίων συγγενείας, ὥστε καὶ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν νὰ δικαιούμεθα ἐνταῦθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη ὡς «ὁμοίωμα» θεοῦ π ρ ο τ ὺ π ο υ, ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς εἰς ποῖον ἀφορᾷ, ὡς ἄλλωστε οὐ μόνον ὁ διὰ τὴν πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου θυσιασθεὶς θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ παραλλάσσει εἰς τὰς ἐκάστοτε περὶ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἀφηγήσεις⁵. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἰδίᾳ οἱ ἐπιφανεῖς ἀνατολισταὶ A. Jeremias καὶ B. Meissner, ἐδέ-

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 151, E.A.SPEISER, ANET², σελ. 74 (Πίν. I, II, στ. 33 ἐξ.).

2. Ἡ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστῆ (μήτηρ θεᾶ) Mami, ἥτις εἶναι κατὰ τὸ ὡς ἔνω κείμενον (Πίν. I,) ἡ δημιουργήσασα καὶ τὸν Gilgamesch. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 151 (στ. 81), E.A.SPEISER, ANET², σελ. 74 (Πίν. I, II, στ. 31).

3. Ὁ κορυφαῖος θεὸς τοῦ μεσοποταμιακοῦ πανθέου, ὅστις καὶ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ πασιγνώστου «Κ ὠ δ ι κ ο ς τ ο ὺ Hammurabi» (XXVI, στ.45ἐξ.) ἀποκαλεῖται «ὁ πατήρ τῶν θεῶν».

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 91ἐξ.

5. Διὰ τὰς παραλλαγὰς ταύτας πρβλ. ἰδίᾳ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 106-107.

χθησαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὡς «ὁμοίωμα» καὶ δὴ καὶ ὡς τι «ἀντίστοιχον» τῆς θεότητος¹.

Ἡ συμφώνως πρὸς τὰς μόλις ἐκτεθείσας δοξασίας τῶν Μεσοποταμιῶν πλάσις τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς «σαρκὸς» καὶ τοῦ ζειδώρου «αἵματος» τῆς πρὸς τοῦτο σφαγιασθείσης θεότητος, πρᾶγμα ὅπερ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὁμοιοσύσιον, οὕτως εἰπεῖν, τῶν θεῶν, καὶ δὴ καὶ ἡ ὡς «ὁμοίωμα» αὐτῶν, ἐπὶ τῇ βάσει θείου προτύπου, δημιουργία του ὑποδηλοῖ καὶ τὸν προικισμὸν αὐτοῦ διὰ θείων ἰδιοτήτων ἀναφερομένων εἰς τὴν πνευματικὴν σφαῖραν. Ὁ βαθμὸς ὅμως τῶν θείων τούτων ἰδιοτήτων ποικίλλει ἐν ἐκάστῳ ἀτόμῳ, ὡς τοῦτο μαρτυρεῖται ἤδη καὶ ὑπὸ τῶν προμνημονευθέντων χωρίων τοῦ «E p o u s t o ũ Gilgamesch», ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ ποσοστοῦ τῆς θεότητος ἐν τῷ φερωνύμῳ ἤρωι. Οὕτω π.χ. ἐν τῷ γνωστῷ ἀρχαίῳ μεσοποταμιακῷ φιλολογικῷ μνημείῳ «Ἀ φ ἡ γ γ η σ ι ς π ε ρ ῖ τ ο ũ Adara»² χαρακτηριστικῆ εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ἐξῆς περὶ τοῦ ἤρωος τούτου μαρτυρία (Α, στ. 1ἔξ.):

Εὐφρίαν κατεῖχεν οὗτος.....

Ἡ ἐντολή του ἦτο πράγματι...ὡς ἡ ἐντολή τοῦ [Ea].

(Διὰ τοῦ) σοφοῦ (του) νοῦ τὸν ἐτελειοποίησεν οὗτος³...

Ὁ Ea ἐδημιούργησεν αὐτὸν ὡς τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀνθρώπων.

Ἄξιον δὲ μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον τοῦ αὐτοῦ φιλολογικοῦ μνημείου (Β, στ. 57 ἔξ.)⁴, ἔνθα περιγράφεται ἡ ὁμολογίαν ἐνέχουσα ἀπορία τῶν θεῶν:

«Διατὶ ὁ Ea εἰς τὸ ἀνάξιον ἀνθρώπινον (γένος) ἀπεκάλυψεν

τὰ ἐνδότερα⁵ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς;

Κατέστησεν αὐτὸν διακεκριμένον καὶ ἔκαμε δι' αὐτὸν ἐν ὄνομα;

Τί πρέπει ἡμεῖς νὰ πράξωμεν δι' αὐτόν;

Ὅσον ἀφορᾷ, ἐξ ἄλλου, εἰς τὰς περὶ τοῦ ἐπέκεινα⁶ μεσοποταμιακᾶς ἀντιλήψεις, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπογράμμισιν μόνον σπουδαίων τινῶν

1. A.JEREMIAS, ATAC², σελ. 44ἔξ., B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 135, πρβλ. Τόμ. I, σελ. 371.

2. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 143ἔξ., E.A.SPEISER, ANET², σελ. 101ἔξ., ἔνθα καὶ ἡ κυριωτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία ὡς καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου τούτου. Πρβλ. ἐπίσης F.M.T.De LIAGRE BÖHL, Die Mythe vom weisen Adara (ἐν: WO 2, σελ. 446-434), 1959.

3. Δηλαδή ὁ θεὸς Ea, ὅστις, ὡς εἶδομεν, καὶ ἐν τῷ «Ἐπει τῆς δημιουργίας» διαδραματίζει σπουδαιότατον ρόλον.

4. Πρβλ. μετάφρασιν E.EBELING, AOT², σελ.145, E.A.SPEISER, ANET², σελ.102.

5. Ἐπὶ λέξει «καρδίαν».

6. Πρβλ. τὴν ἐξῆς σχετικὴν κατ' ἐκλογὴν βιβλιογραφίαν: A.JEREMIAS, Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode, nach den Quel-

σημείων. Οὕτω γενικῶς τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου ἀπησχόλησε, σοβαρῶς μάλιστα, ἤδη αὐτοὺς τοὺς ἀρχαιοτέρους κατοίκους τῆς Μεσοποταμίας, περὶ δὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὡς γνωστόν, στρέφονται σειρὰ ὄλη ἀρχαιοτάτων μεσοποταμιακῶν κειμένων, ἐν οἷς τό τε προμνημονευθὲν ἀριστοῦργημα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας «Ἐποὶς τοῦ Gilgamesch» καὶ ἡ ἐπίσης μνημονευθεῖσα «Ἀφήγησις περὶ τοῦ Adapa». Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ δὴ ἐν ἀντιθέσει, δύναται τις νὰ εἴπῃ, πρὸς τὰς ὑψηλὰς περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις των, οἱ Μεσοποτάμιοι, ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἀρχαιοτέρας τοῦ σπουδαίου των πολιτισμοῦ περιόδους, δὲν φαίνεται ὅτι ἔδωσαν ἱκανοποιητικὴν λύσιν εἰς τὸ μυστήριον τῆς ὑπερνηκίσεως τοῦ θανάτου. Συμφώνως μάλιστα πρὸς τὰς ἀρχαιοτάτας ἀντιλήψεις των, κατὰ τὴν δημιουργίαν του ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐπροκίσθη ὑπὸ τῶν θεῶν διὰ τῆς ἀθανασίας. Ἡ δ' ἀνωτέρω πίστις ἐκφράζεται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ ἐν τινι παλαιοβαβυλωνιακῇ παραλλαγῇ τοῦ «Ἐποὶς τοῦ Gilgamesch» (X, III, στ. 1 ἐξ.)¹, καθ' ἣν εἰς τὸν τραγικὸν τοῦτον ἥρωα δίδεται ὑπὸ τινος θεᾶς ἡ ἐξῆς ἀποκαρδιωτικὴ ἀπάντησις:

«Gilgamesch, ποῦ τρέχεις;

Τὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν ἐκζητεῖς, δὲν θὰ (τὴν) εὕρῃς,

(διότι) ὅτε οἱ θεοὶ ἐδημιούργησαν τὴν ἀνθρωπότητα,

ᾠρισαν τὸν θάνατον εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος,

τὴν (δὲ) ζωὴν ἐκράτησαν εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν χεῖρας»

len mit Berücksichtigung der alttestamentlichen Parallelen dargestellt, Leipzig 1887, FRIEDR. DELITZSCH, Das Land ohne Heimkehr, Stuttgart 1911, B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. I, σελ. 423ἐξ., Τόμ. II, σελ. 142ἐξ., F.NÖTSCHER, Altorientalischer und alttestamentlicher Auferstehungsglaube, Würzburg 1926, σελ. 10-32, E.EBELING, Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, Τόμ. I, Berlin 1931, G.CONTENAU, Le déluge babylonien. Ishtar aux Enfers. La tour de Babel, Paris 1952², —, Die alten Religionen des Vorderen Orients (ἐν: RAO, σελ. 61-118), Aschaffenburg 1958, ἰδίᾳ σελ. 116 ἐξ., —, So lebten die Babylonier und Assyrer..., σελ. 204ἐξ., 289ἐξ., A.FALKENSTEIN, Inannas Gang zur Unterwelt (ἐν: AfO 14, σελ. 113-138), 1941-44, É.DHORME, Les religions des Babylonie et d' Assyrie (Mana 1, II), Paris 1949², σελ. 16, 38 ἐξ., A.MOORTGAT, Tammuz. Der Unsterblichkeitsglaube in der altorientalischen Bildkunst, Berlin 1949, —, Geschichte Vorderasiens..., σελ. 225 ἐξ., 306ἐξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 248ἐξ., A.KLE-VETA, Le jugement infernal dans les croyances babyloniennes (ἐν: ArOr 17, σελ. 374-383), 1949, T.JACOBSEN, Mesopotamia..., σελ. 223 ἐξ., F.M.T.De LIAGRE BÖHL, Das Problem ewigen Lebens im Zyklus und Epos des Gilgamesch (ἐν: Op Min, σελ. 234-262), 1953, H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 151ἐξ., —, Geschichte des Alten Vorderasiens..., σελ. 16, 37ἐξ., —, Kulturgeschichte des Alten Orient..., ἰδίᾳ σελ. 292ἐξ., S.N.KRAMER, Death and Nether World according to the Sumerian Literary Texts (ἐν: Iraq 22, σελ. 59-68), 1960 κλπ.

1. Πρβλ. περὶ αὐτῆς E.EBELING, AOT², σελ. 193ἐξ. καὶ E.A.SPEISER, ANET², σελ. 89ἐξ., ἐνθα καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου τούτου.

Ἰπὸ τὸ αὐτὸ δὲ πνεῦμα ὀμιλεῖ ἐπίσης περὶ τοῦ, ἄλλως, ὑπὸ τοῦ Ea δι' ἐξόχων προσόντων προικισθέντος ἥρωος τῆς καὶ ἡ φερώνυμος «'Α φ ἡ γ η σ ι ς π ε ρ ἰ τ ο ῦ Adapa» (A, στ. 4):¹

Σοφίαν ἔδωκεν εἰς αὐτόν, ζωὴν αἰώνιον (ὄμως) δὲν τοῦ ἔδωκεν.

Ἐντεῦθεν λοιπὸν καὶ ὁ ἐν τῷ «'Ε π ε ι τ ο ῦ Gilgamesch» (X)², ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἐπιστηθίου του φίλου Enkidu, πολλακίς ἐπαναλαμβανόμενος θρῆνος τοῦ Gilgamesch, ὅστις οὐ μόνον εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ πικρὸν παράπονον δίδει διέξοδον, ἀλλ' ἐκφράζει ἅμα τὰς μελαγχολικὰς σκέψεις παντὸς ἀρχαίου κατοίκου τῆς Μετοποταμίας καὶ ἴσως παντὸς ἀρχαίου ἀνθρώπου:

«'Αγωνία μὲ κατέλαβε.

'Εφοβήθην τὸν θάνατον καὶ τρέχω ἀνὰ τὴν πεδιάδα.

'Η ὑπόθεσις τοῦ φίλου μου βαρύνει μεγάλως ἐπ' ἐμοῦ

.....
πῶς θὰ ἠμποροῦσα νὰ εἶμαι σιωπηλός, πῶς θὰ ἠδυνάμην νὰ σιωπήσω;

'Ο φίλος μου, τὸν ὁποῖον ἀγαπῶ, ἔγινε χούζ!

Δὲν θὰ πρόπη ἄραγε καὶ ἐγώ, καθὼς ἐκεῖνος, νὰ κατακλιθῶ,

ἵνα μὴ ἐγερθῶ πλέον εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων;»

Συμφάνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀρχαιοτάτας μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις οὐδεὶς δύναται νὰ ὑπερικήσῃ τὸν θάνατον διὰ τῆς κατακτῆσεως τῆς ἀθανασίας, πᾶς δὲ ἄνθρωπος, ἀσχέτως φύλου καὶ καταγωγῆς, μέλλει ἐν τέλει νὰ γευθῆ τοῦ πικροῦ ποτηρίου τοῦ θανάτου καί, κατὰ τινὰ χαρακτηριστικωτάτην μεσοποταμιακὴν ἔκφρασιν, «νὰ φθάσῃ οὗτος τὴν τύχην τῆς ἀνθρωπότητος»³. Οὐ μόνον δέ, ἐκ τῆς τραγικῆς παρανοήσεως τοῦ Adapa⁴, ἀπόλλυται δι' αὐτὸν καὶ δι' ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα ἡ μοναδικὴ εὐκαιρία προσοικειώσεως τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ Gilgamesch ἐν τῷ φερωνύμῳ ἔπει (XI)⁵ ἐμφανίζεται ἐν τέλει ἀδυνατῶν νὰ ἀποκτήσῃ τὸ μέσον, «διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐπανακτήσῃ τὴν πνοὴν τῆς ζωῆς του».

'Ο ἄνθρωπος ὄμως, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξετέθη⁶, δὲν σύγκειται

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 143, E.A.SPEISER, ANET², σελ. 101.

2. Παρὰ μὲν τῷ E.EBELING, AOT², σελ. 171ἔξ., ὡς Πιν. X, στ. 56ἔξ., πρβλ. στ. 126ἔξ., 216ἔξ., παρὰ δὲ τῷ E.A.SPEISER ANET², σελ. 91ἔξ., ὡς «Assyrian Version» Πιν. X, II, στ. 8ἔξ., πρβλ. III, στ. 25ἔξ.

3. Πρβλ. «'Ε π ο ς τ ο ῦ Gilgamesch» Πιν. X, στ. 54 (E.EBELING, AOT² σελ. 171) ἢ «Assyrian Version» Πιν. X, II, στ. 5, III, στ. 22ἔξ. (E.A.SPEISER, ANET², σελ. 91ἔξ.).

4. Πρβλ. «'Α φ ἡ γ η σ ι ν π ε ρ ἰ τ ο ῦ Adapa» B, στ. 1ἔξ., E.EBELING, AOT², σελ. 144ἔξ., E.A.SPEISER, ANET², σελ. 101ἔξ.

5. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 182 (στ. 296), E.A.SPEISER, ANET², σελ. 96 (στ. 279).

6. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 90ἔξ., ἰδίᾳ σελ. 93ἔξ.

μόνον ἐξ «ἀργίλλου», ἀλλὰ καὶ ἐκ θείας «σαρκὸς» καὶ θείου «αἵματος», δι' οὗ ἄλλωστε καὶ ζωοποιεῖται καὶ συγγενεῦει πρὸς τὸ Θεῖον. Ἐὰν δὲ κατὰ τὸν θάνατον πᾶς ἄνθρωπος «γίνεται χοῦς», διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, τὸ πρόβλημα, ἕπερ εὐθὺς προβάλλει εἶναι: τί, κατὰ τὰς σχετικὰς μεσοποταμιακὰς ἀναλήψεις, ἀποβαίνουν τὰ θεῖα καὶ ζεῖδωρα αὐτοῦ συστατικά; Μήπως ἀπόλλυνται καὶ αὐτά, ὁμοῦ μετὰ τῆς «ἀργίλλου»; Νομίζομεν ὅτι δυνατόμεθα ἤδη ἐνταῦθα νὰ ἀπαντήσωμεν ἀρνητικῶς. Πράγματι δὲ τὰ ὡς ἄνω περὶ τοῦ θανάτου λεχθέντα ἀφοροῦν μόνον εἰς τὴν ἐκτεθειῶσαν ἤδη ἀδυναμίαν τῶν ἀρχαίων τῆς Μεσοποταμίας κατοίκων νὰ προσοικειωθοῦν τὴν πίστιν εἰς ὑπερνίκησιν τοῦ θανάτου. Τοῦτο ἕμως οὐδόλως σημαίνει, ὅτι διὰ τοῦ θανάτου ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξις ἐξαφανίζεται δι' αὐτοὺς ὀριστικῶς. Διότι, ἐὰν οἱ Μεσοποτάμιοι ἐδόξαζον οὕτω, πῶς δικαιολογεῖται ἡ παρουσία τῶν περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου ἀσχολουμένων φιλολογικῶν των μνημείων, ἅτινα μαρτυροῦν περὶ τῆς σοβαρότητος, μεθ' ἧς ἀντιμετωπιζόντο τὰ ἐπέκεινα; Πρὸς τί δὲ καὶ τὰ γνωστὰ νεκρικὰ ἔθιμα, τὰ ὁμιλοῦντα εὐγλώττως περὶ τῆς διὰ τοὺς νεκροὺς ἐπιμελοῦς τῶν ἐπιζώντων φροντίδος, ἅτινα, ἐκτὸς τῶν ποικίλων σχετικῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων¹, ἀναφέρονται ἤδη ἀλλαχοῦ τε καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀρχαιοτάτῳ «Ἐπει τοῦ Gilgamesch» (XII)²; Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ λόγοι οὗτοι, οἵτινες ἀρκοῦν νὰ πείσουν περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἔλλειψις πίστεως εἰς ὑπερνίκησιν τοῦ θανάτου ἀφεώρα εἰς τὸν ἐπίγειον τοῦ ἀνθρώπου βίον. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι καὶ νεκρικοὶ θεοὶ³ ὑπῆρχον ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μαρτυρούμενοι, ἐν οἷς τὴν πρώτην θέσιν κατέχουν ὁ Nergal (θεὸς τῶν νεκρῶν) καὶ ἡ Ereschkigal («βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου⁴»), ἀμφοτέροι μνημονευόμενοι ἐπίσης ἐν τῷ «Ἐπει τοῦ Gilgamesch» (VII)⁴. Πρὸς τούτοις ἕμως δὲν θὰ πρέπη νὰ παραγνωρισθῇ ἡ σημασία οὐ μόνον τῶν σχετικῶν ἀφηγήσεων τοῦ προμνημονευθέντος ἔπους, ἀλλὰ καὶ τοῦ γνωστοῦ καὶ δὴ εἰδικῶς εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀναφερομένου σουμεριακοῦ κειμένου «Κάθ' ὁδὸς τῆς Inanna εἰς τὸν κάτω κόσμον»⁵. Οὕτω, κατὰ τὰς σχετικὰς τῶν Μεσοποταμίων ἀντιλήψεις, ἀπὸ τοῦ θανάτου

1. Προχειρῶς πρβλ. A.MOORTGAT, *Geschichte Vorderasiens...*, ἰδία σελ. 249 ἐξ., H.SCHMÖKEL, *Das Land Sumer...*, σελ. 151 ἐξ. κλπ.

2. Πρβλ. E.EBELING, *AOT*², σελ. 185 ἐξ., (στ. 155 ἐξ.), E.A.SPEISER, *ANET*², σελ. 99 (στ. 151 ἐξ.).

3. Περὶ τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου προχειρῶς πρβλ. B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, τόμ. II, σελ. 33 ἐξ., É.DHORME, *Les religions de Babylonie et d' Assyrie...*, σελ. 38 ἐξ.

4. Πρβλ. π.χ. «Ἐπος τοῦ Gilgamesch», Πίν. VII, στ. 20 (E.EBELING, *AOT*², σελ. 166) κλπ.

5. Περὶ αὐτοῦ πρβλ. προχειρῶς S.N.KRAMER, *ANET*², σελ. 52 ἐξ., ἐνθα ἡ τε κυριωτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου.

ἄρχεται διὰ πᾶν ἄτομον νέα τις ὑπαρξίς, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς συνέχισις, ὑπὸ ἄλλην βεβαίως μορφήν, τῆς ἐπιγείου ζωῆς. Τὰς δὲ συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας διαβιοῖ ὁ τεθνεώς, περιγράφει καὶ τι χαρακτηριστικώτατον ἀπόσπασμα τοῦ ἀκααδικοῦ «Κάθοδος τῆς Ishtar εἰς τὸν κάτω κόσμον»¹, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς, μετὰ τὴν διαπεραίωσίν του ἐκ τοῦ «ποταμοῦ Chubar»², εἰσόδου τοῦ ἐκάστοτε νεκροῦ (στ. 1 ἐξ.):

*Εἰς τὸν τόπον ἄνευ ἐπιστροφῆς, τὴν χώραν τῆς [Ereschkigal],
εἰς τὸν σκοτεινὸν οἶκον, τὴν κατοικίαν τοῦ Irgal[la],
εἰς τὸν οἶκον, ἐκ τοῦ ὁποίου οὐδεὶς ἐξέρχεται πλέον,
ὅστις εἰσῆλθεν ἐν αὐτῷ,
εἰς τὴν ὁδόν, ἀπὸ τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει δρόμος ἐπιστροφῆς,
εἰς τὸν οἶκον, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ εἰσερχόμενοι στεροῦνται φωτός,
ἐνθα κόνις εἶναι ἡ τροφή των καὶ ἄργιλλος τὸ φαγητόν των,
(ἐνθα) δὲν βλέπουν φῶς, διαμένοντες ἐν σκότει,
(ἐνθα) εἶναι ἐνδεδυμένοι ὡς πτηνά, μετὰ πτερῶν ἀντὶ ἐνδυμάτων,
(καὶ ἐνθα) ἐπὶ θυρῶν καὶ μοχλῶν κόνις ἐφαπλοῦται....*

Θὰ πρέπη ὅμως νὰ ὑπογραμμισθῆ ἐνταῦθα τὸ γεγονός ὅτι, συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαιοτάτας ἀντιλήψεις τῶν Μεσοποταμιῶν, ἡ ἀνωτέρω διὰ μελανῶν χρωμάτων σκιαγραφηθεῖσα ζωὴ ἐν τῇ «χώρα τῆς Ereschkigal» εἶχε τὰς διαβαθμίσεις τῆς. Ἀσυγκρίτως δ' εὐνοϊκωτέρους ὅρους διαβιώσεως ἀνεμνον τὰ ἄτομα ἐκεῖνα, ἄτινα, ὡς φαίνεται, εὐηρέστησαν εἰς τοὺς θεοὺς ἐν τε τῷ ἐπιγίῳ βίῳ των καὶ δὴ κατὰ τὴν ὥραν τοῦ θανάτου των. Ἀσφαλῶς δὲ ἡ ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων ἐπιμέλεια καὶ ἰδιαιτέρα περὶ τοῦ λειψάνου του μέριμνα ἀνεκούφιζε μεγάλως τὸ νεκρὸν ἄτομον ἐν τῷ «κάτω κόσμῳ»³. Ταῦτα πάντα μαρτυρεῖ, ἄλλωστε, καὶ τὸ πολλακίς μνημονευθὲν «Ἐπος τοῦ Gilgamesch»⁴.

Ἄν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν εἰς ἡμᾶς κειμένων περὶ τῆς ἐν τοῖς ἐπέκεινα ὑφισταμένης διαβαθμίσεως, ὡς πρὸς τὴν διαβίωσιν ἐκάστου τῶν νεκρῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισωμεν ἐπακριβῶς τὰ κριτήρια αὐτῆς, ἡ ὑπαρξίς ὅμως διαβαθμίσεων, ἐν συνδυασμῷ μάλιστα μετὰ τῆς πίστεως

1. Περὶ αὐτοῦ πρβλ. E. EBELING, AOT², σελ. 206ἐξ., E. A. SPEISER, ANET², σελ. 106ἐξ., ἔνθα ἡ κυριώτερα σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ μεταφράσεις τοῦ κειμένου.

2. Πρὸς ἐπίπεδος παραπέμπομεν περὶ αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τοῦ B. MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 144, ἔνθα καὶ παραπομπαί εἰς τὰς σχετικὰς πηγὰς.

3. Ἡδὴ ἐν τῷ κειμένῳ «Κάθοδος τῆς Inanna εἰς τὸν κάτω κόσμον», στ. 7 καὶ χαρακτηρίζεται οὕτως. Πρβλ. S. N. KRAMER, ANET², σελ. 53.

4. Πρβλ. Πίν. XII, στ. 145ἐξ., Πρβλ. E. A. SPEISER, ANET², σελ. 99. Ἐπίσης E. EBELING, AOT², σελ. 185ἐξ. (ἐνθα ὡς στ. 149ἐξ.).

τῶν Μεσοπαταμίων περὶ τῆς, ὡς ἀναγκαστικῆς δοκιμασίας, διαπεραιώσεως τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ «ποταμοῦ *Chubar*»¹ κλπ. πρὸ τῆς εἰσόδου του «εἰς τὸν τόπον ἄνευ ἐπιστροφῆς», νομίζομεν ὅτι ὑποδηλοῖ ἤδη τὴν πίστιν εἰς «δικαστήριον τῶν νεκρῶν». Τὴν δὲ ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐπιπολάζουσαν παρὰ τῷ λαῷ πίστιν ταύτην ἐπιμαρτυρεῖ σειρὰ ὄλη σπουδαίων, ὅσον καὶ παλαιοτάτων ἐνδείξεων, ἐν αἷς ἰδίᾳ καὶ ἡ ὑπαρξίς μεγάλου ἀριθμοῦ νεκρικῶν θεῶν, οἵοι εἶναι π.χ. οἱ Anunnaki, περὶ τῶν ὁποίων ἤδη τὰ συμμερικὰ κείμενα ἀναφέρουν, ὅτι ἦσαν «οἱ ἑπτὰ κριταὶ ἐξαγγέλλοντες κρίσιν»² ἐν τῷ «κάτω κόσμῳ» καὶ δὴ καὶ ἡ μνεία «ζυγοῦ τῶν νεκρῶν»³. Πρὸς τοῦτοις ὅμως τὴν πίστιν εἰς ὑπαρξιν μεταθανάτιου ἀτομικῆς κρίσεως ἐκφράζει, εὐγλώττως μάλιστα, καὶ ἐν εἰς βαβυλωνιακὴν γλῶσσαν σπουδαιότατον «Νεκρικὸν κείμενον»⁴ ἔκ τινος ἐλαμιτικοῦ τάφου, ἔνθα ὁ νεκρὸς ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Θεὸν του εἰς κατ' ἐξοχὴν προσωπικὸν καὶ οἰκειὸν τόνον ἐμφανίζεται λέγων τὰ ἑξῆς (I, στ. 1 ἐξ.):

Λοιπὸν ἄς ὑπάγω, Θεέ μου (καὶ) κύριέ μου!
Ἐνώπιόν τῶν Enunnaiki (νὰ φθάσω), ἄς διασκελίσω τὸν τάφον!
Ἄς πιάσω τὴν χεῖρά σου πρὸ τῶν μεγάλων θεῶν⁵,
ἄς ἀκούσω τὴν δικαστικὴν ἀπόφασιν, ἄς περιπτυχθῶ τὸν πόδα σου!

Νὰ μὲ ἀφῆρες νὰ διαφύγω ἀπὸ τὴν λόχμην τῆς ἀθλιότητος
καὶ τοῦ μόχθου⁶!
Ἐν τῇ χώρᾳ τῆς ἀνάγκης⁶ μὲ προσβλέπεις.
Νὰ μὲ ἐπότιζες δι' ὕδατος καὶ ἐλαίου ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς δίψης⁶!

1. Πρβλ. μνείαν αὐτοῦ ἐν τῷ γνωστῷ κειμένῳ «Θέλω νὰ ὑμνήσω τὸν Κύριον τῆς σοφίας», E.EBELING, AOT², σελ. 279ἐξ., (ἰδίᾳ στ. 110), R.H. PFEIFFER, ANET², σελ. 437 (IV, στ. 7) κλπ.

2. Ὡς π.χ. ἐν τῷ κειμένῳ «Κάθοδος τῆς Inanna εἰς τὸν κάτω κόσμον», στ. 163, S.N.KRAMER, ANET², σελ. 55 κλπ.

3. Οὕτω π.χ. χαρακτηρίζεται ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Ζυγοῦ». Πρβλ. περὶ αὐτοῦ E.F. WEIDNER, Handbuch der babylonischen Astronomie, Leipzig 1915, σελ. 23 παρὰ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 146, 410. Πρβλ. ἐπίσης A. JEREMIAS, ATAO³, σελ. 346. Πρὸς τοῦτοις ὅμως ἐν τινι εἰς βαβυλωνιακὴν γλῶσσαν ἐλαμιτικῷ νεκρικῷ κειμένῳ (Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 327ἐξ.) ἔχομεν μνείαν οὐ μόνον τῶν «δίσκων τοῦ ζυγοῦ» καὶ δὴ καὶ τοῦ «ζυγιστοῦ» (*muscheqilu*) θεοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς σταθμίσεως παντὸς ἀτόμου, ἀσχετῶς καταγωγῆς κλπ. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ κειμένου τούτου δίδομεν εὐθὺς κατωτέρω.

4. Πρβλ. περὶ αὐτοῦ E.EBELING, AOT², σελ. 327, ἔνθα καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου τούτου.

5. Προφανῶς οἱ Anunnaki ὡς κριταὶ τοῦ νεκροῦ καὶ φύλακες τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς.

6. Ὁ «κάτω κόσμος».

Τέλος, παρά τὰς ἔτι καὶ σήμερον κρατούσας ἀντιθέτους ἐπόψεις¹, νομίζομεν ὅτι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν ἡμῖν ἀρχαιοτάτων μεσοποταμιακῶν πηγῶν καὶ τῶν λοιπῶν σχετικῶν πολιτιστικῶν δεδομένων, εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφράσῃ τις τὴν εἰκασίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως παρά τοῖς Μεσοποταμίαις ἐλπίδος τινὸς εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι τὸ ὑπάρχον σήμερον σχετικὸν ὕλικόν οὐδόλως, ἐκ πρώτης τοῦλάχιστον ὕψεως, εὐνοεῖ τὴν τοιαύτην εἰκασίαν, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἀρνητικὴ ἐν προκειμένῳ θέσις τῶν πλειόνων ἐρευνητῶν². Παρὰ ταῦτα ὅμως, νομίζομεν ὅτι, προσεκτικωτέρα ἔρευνα τῶν σχετικῶν πηγῶν δὲν ἀποκλείει τὴν τοιαύτην ἐλπίδα εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν, δεδομένου ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν σειρὰ ἀρχαιοτάτων κειμένων ἀσχολεῖται, ὡς εἴπομεν, περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο³, ἐν οἷς καὶ τὸ προμνημονευθὲν κείμενον «Κάθοδος τῆς Ischtar εἰς τὸν κάτω κόσμον», καὶ δὴ τὸ σουμεριακὸν πρότυπον αὐτοῦ «Κάθοδος τῆς Inanna εἰς τὸν κάτω κόσμον»⁴ κ.ἀ., ἀφ' ἐτέρου δὲ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἔστω καὶ ἀμυδρᾶς πίστεως εἰς δυνατότητα ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν ἐπιμαρτυροῦν τὰ μεσοποταμιακὰ «μυστήρια»⁵, καὶ δὴ ἡ καὶ παρά τῆς Σουμεριοῦς ὑπαρξίς τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῆς θρησκευολογικῆς ἐπιστήμης θε-

1. Ὁὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν μνείαν τῶν ἐξῆς χαρακτηριστικῶν παρατηρήσεων ἐνὸς τῶν πλέον γνωστῶν σήμερον βαβυλωνιολόγων, τοῦ Γάλλου G.CONTENAU: «Der bedauernswerte Zustand der Toten ist die logische Folge der Tatsache, dass der Babylonier schon in seinem von Verboten und düsteren Voraussagen eingeengten Alltag ein Leben ohne Hoffnung führte» (Die alten Religion des Vorderen Orients..., σελ. 117). «Der Glaube an eine zukünftige Vergeltung, der in der letzten Phase ihrer Entwicklung erwachte, ist nie greifbar formuliert worden. Die ägyptische Idee eines besseren Jenseits.....fehlte den Babyloniern völlig. Das lässt ihre Religion als eine der düstersten erscheinen, die wir kennen» (Mv. ἔργ., σελ. 118). Πρβλ. καὶ κατωτέρω ὑπόσημ. 2 καὶ σελ. 116, ὑπόσ. 1.

2. Πρβλ. ἐνταῦθα τὴν ἐξῆς παρατήρησιν τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ ἐρευνητοῦ H.SCHMÖKEL, ἐν τινι ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθέντι ἔργῳ του· «Kaum je hören wir etwas von jenseitiger Belohnung oder Strafe für Guttaten oder Sünden auf dieser Welt...» (Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 293). Πρβλ. ἐπίσης G.CONTENAU, So lebten die Babylonier und Assyrer..., σελ. 294 («Kein Text bezieht sich ausdrücklich auf ein Gericht über die Toten im Jenseits...»).

3. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις τοῦ H.SCHMÖKEL: «Auch dem Sumerer hat der Trost, der aus einer grossen Hoffnung kommt, nicht ganz gefehlt, ja, man darf sich fragen, ob die dunkle Schilderung des Jenseits im Gilgameschepos nicht als Reaktion auf eine Übersteigerung dieser Hoffnung gewertet werden muss» (Das Land Sumer..., σελ. 157).

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 99.

5. Πρβλ. B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, ἰδίᾳ σελ. 139 ἔξ., πρβλ. σελ. 54ἔξ. καὶ Πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 224ἔξ.

σμοῦ τοῦ «*Ἰε ρ ο ὕ Γ ά μ ο υ*»¹. Πρὸς τούτοις ὅμως ἀξία ὑπογραμμίσαις ἐνταῦθα ἡ σπουδαιότης σημασία ἀρχαιολογικῶν τινων εὐρημάτων. Οὕτω π.χ. ἡδη ἐν τοῖς σουμεριακοῖς βασιλικοῖς τάφοις τῆς ἐποχῆς Ur I (± 2500 π.Χ.)² ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τῆς βασιλικῆς ἀκολουθίας ἀνερχόμενα εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 80 περίπου προσώπων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἅτινα λόγῳ καὶ τῆς στάσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὐρέθησαν, συνάγεται σήμερον ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱ κ ε ι ο θ ε λ ὼ ς ἠκολούθησαν τὸν βασιλικὸν νεκρὸν³, πιστεύοντα ὅτι, ὁμοῦ μετὰ τοῦ θεοθέντος καὶ διὰ τοῦ «*Ἰε ρ ο ὕ γ ά μ ο υ*» μετὰ τῆς Inanna εἰς Dumuzi⁴ ἀποβάντος βασιλέως, θά ἀναστηθοῦν καὶ αὐτὰ, ὡς καὶ ἐκεῖνος, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Dumuzi⁵. Ἐξ ἄλλου δὲν θά πρέπη νά λησμονῶμεν, ὅτι ὑφίσταται πάντοτε ἡ δυνατότης εὐρέσεως τῶν εἰσέτι ἔλλειπουσῶν ἐν προκειμένῳ ἀποδείξεων. Ἐκ τῶν γνωστῶν ὅμως ἡμῖν πηγῶν τοῦ μεσοποταμια-

1. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ H.SCHMÖKEL, *Das Land Sumer...*, σελ. 61, 71, 85 ἐξ., 125 ἐξ., 142 ἐξ., 152 ἐξ., 157 ἐξ., —, *Heilige Hochzeit und Hoheslied* (AKM 32,I), Wiesbaden 1956, —, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, ἰδίᾳ σελ. 93ἐξ.

2. Πρβλ. προχείρως H.SCHMÖKEL, *Ur, Assur und Babylon...*, σελ. 36ἐξ., πρβλ. σελ. 57ἐξ. κλπ., πρβλ. ἐπίσης A.MOORTGAT, *Geschichte Vorderasiens...*, σελ. 248ἐξ. κλπ.

3. Τὴν ἐποφὴν ταύτην ὑπεστήριξαν ἐπ' ἐσχάτων ὁ τε A.MOORTGAT, *Geschichte Vorderasiens.....*, σελ. 249ἐξ. καὶ ὁ H.SCHMÖKEL, *Geschichte des Alten Vorderasiens...*, σελ. 37 ἐξ., —, *Das Land Sumer...*, ἰδίᾳ σελ. 61, 157ἐξ.

4. Τὸ ζεῦγος τῶν σουμεριακῶν θεῶν Dumuzi-Inanna εὐρίσκομεν ἀκολούθως παρὰ τοῖς σημιτικῶς διαδόχοις τῶν Σουμερίων ὡς Tammuz-Ishtar.

5. Σπουδαία εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς σχετικὴ παρατήρησις τοῦ H.SCHMÖKEL: «*Wer sich dem Glauben an Inanna als die Spenderin alles Lebens und an Ihren Geliebten Dumuzi, der jährlich zur Herbstzeit unter den Wehklagen der Menschen in die Unterwelt hinabstieg, aber von ihnen umjubelt im Frühling wiedererstand, ganz hingab, der mochte an solcher Wiederkehr Anteil haben und selbst zu einem Glied des ewigen »Stirb und Werde« erhoben werden. Solche Kräfte konnte die Teilnahme am Kult der beiden Götter und insbesondere an den Riten der Heiligen Hochzeit vermitteln — und dann mochte man zwar der Unterwelt nicht entgehen, wohl aber ihr mit dem wiederauferstandenen Gott einmal entweichen. Die zahllosen sumerischen Darstellungen von Tammuzmotiven auf den Siegelzylindern, die man an einer Schnur um den Hals trug, galten wohl unmittelbar als Talisman, der die göttlichen, den Tod überwindenden Kräfte dem Besitzer selbst vermittelte. Und wir haben gesehen, dass mindestens zur Zeit der 1. Dynastie von Ur der Glaube an den zum Dumuzi gewordenen König die seltsamsten Auswirkungen gehabt hat... Die Kraft des Glaubens, der solche Bräuche schuf, muss gross gewesen sein, und die Lehre vom Jenseits und der Überwindung des Todes durch die Nachfolge des gestorbenen Gottkönigs wird in der Tat die Schrecken der Hölle vermindert oder ganz überwunden haben»* (*Das Land Sumer...*, σελ. 157-158). Πρβλ. τὰς ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ τὸ αὐτὸ περίπου πνεῦμα σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ ἐπίσης διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ A.MOORTGAT, *Geschichte Vorderasiens...*, ἰδίᾳ σελ. 252 ἐξ.

κοῦ πολιτισμοῦ, υπογραμμίζοντας τὴν ἐν τῷ ἀνωτέρω παρατεθέντι καὶ ἐξ ἐλαμικικοῦ τάφου προερχομένῳ νεκρικοῦ κειμένῳ ἐκφραζομένην εὐχὴν περὶ ὑπερνικήσεως τοῦ θανάτου («*νά μὲ ἀφημες νὰ διαφύγω ἀπὸ τὴν λόχμην τῆς ἀθλιότητος καὶ τοῦ μόχθου*»), μνημονεύομεν καὶ τὸ κάτωθι λίαν χαρακτηριστικὸν χωρίον, δι' οὗ καὶ κατακλείεται τὸ προαναφερθὲν κείμενον «*Κάθοδος τῆς Ishtar εἰς τὸν κάτω κόσμον*», ὅπερ ὑποδηλοῖ τὴν ζωηρὰν ἐλπίδα τῶν Μεσοποταμιῶν εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν (στ. 56ἔξ.)¹:

«*Καθ' ἦν ἡμέραν ὁ Tamtuz ἀνέρχεται πρὸς με,
.....
ὅταν μετ' αὐτοῦ οἱ ἄνδρες θρηνωδοὶ καὶ αἱ γυναῖκες
θρηνωδοὶ θὰ ἀνέλθουν πρὸς με
ἃς ἐγερθεοῦν οἱ νεκροὶ καὶ ἃς ὀσφρανθεοῦν τὸ θυμίαμα!*»

Ἐν τέλει ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα καὶ ἑτέρα εὐγλωττοτέρα, δύναται τις νὰ εἴπη, πηγὴ, ἦτις, ἀποτελοῦσα μάλιστα ἕξοχον δεῖγμα ἀτομικῆς ποιητικῆς δημιουργίας, ἀνάγεται τοῦλάχιστον εἰς τὸ δευτέρον ἡμισυ τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος. Πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου κειμένου «*Θέλω νὰ ὑμνήσω τὸν Κύριον τῆς σοφίας*» («*Ludlul bel nemeqi*»)². Παρ' ὅλον δ' ὅτι περὶ τοῦ κειμένου τούτου καὶ κατωτέρω θέλει γίνεαι λόγος, θεωροῦμεν ἀναγκαίαν τὴν ἐνταῦθα παράθεσιν δύο σπουδαίων ἐν προκειμένῳ χωρίων αὐτοῦ. Τὸ πρῶτον³ ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν μεταθανάτιον ἀτομικὴν κρίσιν, ἣτις ἐνταῦθα, σαφῶς ἀναφέρεται, ὅτι λαμβάνει χώραν παρὰ τὰς ὄχθας «*τοῦ ποταμοῦ Chubur*»:

*Εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ἱεροῦ ποταμοῦ (ἐν τῷ κάτω κόσμῳ),
ἐνθα ἐκφέρεται ἡ (τελικὴ) περὶ τοῦ ἀνθρώπου κρίσις,
ἐκαθαρίσθη τὸ μέτωπον (μου), τὸ σημεῖον
τῆς δουλείας μου ἐξηλείφθη.*

Τὸ ἕτερον⁴ χωρίον ὡς ἐξῆς διακηρύσσει τὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐπιπολάζουσαν πίστιν περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ υπερτάτου θεοῦ Marduk:

*Ἐκτὸς τοῦ Marduk, τίς ἔδωκε ζωὴν εἰς τὴν ἀνυχὸν του
κατάστασιν;*

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 210, E.A.SPEISER, ANET², σελ. 109.

2. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου προχειρῶς πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 273ἔξ., R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 434ἔξ., ἐνθα ἡ κυριώτερα σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου τούτου. Πρβλ. ἐπίσης H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl (AO 7, III), Leipzig 1905, σελ. 28ἔξ.

3. Πρβλ. H.ZIMMERN, μν. ἔργ., σελ. 31, E.EBELING, AOT², σελ. 279 (III, στ. 103 ἔξ.), R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 437 (III ποίημα, στ. 20 (?)).

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 280 (III στ. 152ἔξ.), R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 437 (IV, στ. 54ἔξ.).

.....
 Ὁ Marduk εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀναζωογονήσῃ ἐν τῷ τάφῳ!

γ) Περὶ τὴν ἀτομικὴν ἠθικὴν. Ἡ μεσοπαταμιακὴ ἠθικὴ¹, περὶ τὴν ὁποίαν πρόκειται ἐνταῦθα διὰ βραχέων νὰ ἐνδιατρίψωμεν, δικαιούμεθα, νομίζομεν, νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀκανθῶδες πρόβλημα. Τοῦτο δέ, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι εἰς τὴν οὐχὶ σαφῆ καὶ δὴ καὶ ἐλλιπῆ αὐτῆς εἰκόνα, τὴν ὁποίαν παρέχουν αἱ σχετικαὶ πηγαί, δύναται τις, ἐκ πρώτης ὕψεως, καὶ ἀντιφάσεις ἔτι νὰ ἀνεύρῃ². Παρὰ ταῦτα ὅμως, θὰ πρέπη νὰ ἀνομολογηθῇ, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος ὕλικου δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν καὶ περὶ ὑψηλῆς μεσοπαταμιακῆς ἠθικῆς, λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι, ὡς εἶδομεν καὶ ἀνωτέρω, παρὰ τοὺς Μεσοπαταμίους, δὲν ἀπετελέσθη εἰς δόγμα ἢ ἐπιπολάζουσα ἑλπίς εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ὀλίγα περὶ τῆς μεταθανάτιου κρίσεως διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονός, ὅτι ὑπὸ τῶν σχετικῶν πηγῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον,

1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεσοπαταμιακὴν ἠθικὴν πρβλ., πρὸς τοὺς ἄλλοις, J.MORGENSTERN, *The Doctrine of Sin in the Babylonian Religion* (MVAG 10, III), Berlin 1905, S.A.B.MERCER, *Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria...*, ἰδίᾳ σελ. 100 ἐξ., B.MEISSNER, *Babylonien und Assyrien...*, σελ. 137ἐξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 419 ἐξ., C.F.JEAN, *La péché chez les Babyloniens et les Assyriens*, Paris 1925, —, *La religion sumérienne, d'après les documents sumériens antérieurs à la dynastie d'Isin* (—2186), Paris 1931, ἰδίᾳ σελ. 225ἐξ., L.DÜRR, *Das Erziehungswesen im Alten Testament und im antiken Orient* (MVAG 36, II), Leipzig 1932, ἰδίᾳ σελ. 81 ἐξ., 85 ἐξ., A.van SELMS, *De babylonische Termini voor Zonde, Wageningen* 1933, W.von SODEN, *Religion und Sittlichkeit nach den Anschauungen der Babylonier* (ἐν: ZDMG 89, σελ. 143-169), 1935, F.R.KRAUS, *Ein Sittenkanon in Omenform* (ἐν: ZA 43, σελ. 77-133), 1936, J.BOTTÉRO, *La religion babylonienne...*, σελ. 88 ἐξ., 97 ἐξ., G.FURLANI, *Babylonien und Assyrien* (ἐν: HM 2, σελ. 261-331), 1953, σελ. 289 ἐξ., F.M.T.De LIAGRE BÖHL, *Das Menschenbild in babylonischer Schau...*, σελ. 34ἐξ.; S.N.KRAMER, *Sumerian Theology and Ethics* (ἐν: HThR 49, σελ. 45-62), 1956, W.G.LAMBERT, *Morals in Ancient Mesopotamia* (ἐν: EOL 15, σελ. 184-196), 1957-58, G.CONTENAU, *So lebten die Babylonier und Assyrer...*, σελ. 266 ἐξ., ἰδίᾳ σελ. 270ἐξ., T.JACOBSEN, *Mesopotamia*, ἰδίᾳ σελ. 217ἐξ., H.SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte des Alten Orient...*, ἰδίᾳ σελ. 297 ἐξ., S.H.HOOKE, *Babylonian and Assyrian Religion*, Oxford 1962², σελ. 95 ἐξ.

2. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις τοῦ W.von SODEN (*Religion und Sittlichkeit...*, σελ. 143-144): «Von der Einstellung der babylonischen Religion sittlichen Normen gegenüber übermittelt uns die religiöse Literatur der Babylonier ein zunächst verwirrend uneinheitliches Bild. Manche Stücke atmen einen tiefen sittlichen Ernst, andere Texte berichten unbedenklich sogar von den Göttern unsittliche Handlungen, und wieder andere lassen die Religion als in öden Ritualismus erstarrt erscheinen».

τονίζεται ὁ ἐπίγειος τῆς θείας ἀνταποδόσεως χαρακτήρ¹. Περὶ δὲ τοῦ σαφῶς θρησκευτικοῦ τῆς μεσοποταμιακῆς ἠθικῆς χαρακτήρος καὶ δὴ καὶ τοῦ ὕψους αὐτῆς² μαρτυροῦν εὐγλώττως, πρὸς τοῖς ἄλλοις, οὐ μόνον αἱ γνωσταὶ σήμερον περίφημοι νομοθεσίαι³, ἤδη ἀπὸ τοῦ «*βασιλέως Σουμέρ καὶ Ἀκκάδ*» Urnammu, ἰδρυτοῦ τῆς 3ης Δυν. τῆς Ur (± 2065-1955 π.Χ.), τοῦ κωδικοποιημένου δικαίου τοῦ ὁποίου ἕμως μόνον ὁ πρόλογος καὶ πέντε παράγραφοι σώζονται μέχρις ἡμῶν, πρό τινος μόλις ἀνακαλυφθέντες ὑπὸ τοῦ S.N.Kramer⁴, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχαιοτάτη πίστις εἰς θεὸν τῆς δικαιοσύνης, κριτὴν καὶ ἀνταποδότην, ὁποῖος π.χ. ἐμφανίζεται, κυριαρχῶν πλέον, ἀπὸ τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος ὁ Θεὸς-Ἥλιος Schamasch, «*ὁ ἰσχυρὸς κριτὴς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς*», ὡς ἀναφέρει περὶ αὐτοῦ ὁ «*Κ ὦ δ ι ξ τ ο υ Hammurabi*»⁵. Λίαν διαφωτιστικὰ δὲ εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅσα σχετικῶς ἀναφέρουν οἱ διάφοροι πρὸς αὐτὸν ὕμνοι⁶, οἵτινες, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀποκαλύπτουν οὐ μόνον τὴν παρὰ τῷ λαῷ κρατοῦσαν περὶ αὐτοῦ πίστιν καὶ δὴ μεγίστην τιμὴν, τῆς ὁποίας ὁ Schamasch⁷ ἀπέλαυεν, ὡς ὁ Θεὸς τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ

1. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ W.von SODEN ὑποστηρίζει ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένων κειμένων ὅτι: «...der Lohn des Frommen, ebenso wie die Strafe des Sünders, nur d i e s s e i t i g sein konnte; denn an ein wirkliches Jenseits hat der Babylonier nicht geglaubt...» (Religion und Sittlichkeit..., σελ. 163). Ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ ὁ S.H. HOOKE (Babylonian and Assyrian Religion..., σελ. 97) ὑπεστήριξεν ὅτι: «It is also necessary to point out here that the Babylonian conception of divine retribution for sin and reward for righteousness was entirely confined to this life, just as we find it in the earlier Hebrew conceptions of reward and punishment». Παρὰ ταῦτα ἕμως νομίζομεν ὅτι τὰ ὑπάρχοντα κείμενα οὐ μόνον δὲν ἀποκλείουν τὴν πίστιν εἰς πέραν τοῦ τάφου ζωὴν καὶ θέλαν ἀνταπόδοσιν, ἀλλὰ τούναντίον σαφῶς μαρτυροῦν περὶ αὐτῆς, ὡς εἶδομεν, ἄλλωστε, ἀνωτέρω σελ. 99 ἐξ.

2. Τοῦτο δέ, ὡς καὶ κατωτέρω θέλομεν διαπιστώσει, παρὰ τὰς ἀντιθέτους ἐπόψεις. Πρβλ. ἰδίᾳ W.von SODEN, Religion und Sittlichkeit..., σελ. 163 («Die Weltanschauung der Babylonier ist...im allgemeinen durchaus eudämonistisch...»).

3. Προχείρως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν ἔργον τοῦ H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 129 ἐξ. (πρβλ. σελ. 716 ἐξ.), ἔνθα καὶ ἡ ἐκὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. S.N.KRAMER - A.FALKENSTEIN, Ur-Nammu Law Code [ἐν: Or (NS) 23, σελ. 40-51], 1954, J.KLÍMA, Zu den neuentdeckten Gesetzesfragmenten von Ur-Nammu (ἐν: Ar Or 21, σελ. 442-447), 1953, P.NOBER, Nota ad Codicem Ur-Nammu (ἐν: VD 31, σελ. 65-69), 1953. Προχείρως πρβλ. H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 74 ἐξ.

5. Ἐπίλογος, XXVII, στ. 14 ἐξ. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 409, T.J.MEEK, ANET², σελ. 179.

6. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. A.SCHOLLMAYER, Sumerisch-babylonische Hymnen und Gebete an Samas, Paderborn 1912.

7. Περὶ αὐτοῦ προχείρως πρβλ. B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, ἰδίᾳ σελ. 19 ἐξ. É.DHORME, Les religions de Babylonie et d'Assyrie..., σελ. 60 ἐξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 63 ἐξ.

ὑφιστάμενον στενότερον σύνδεσμον τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων. Οὕτω π.χ. ἐν τινι ὕμνῳ ὁ ποιητῆς ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν θεὸν τοῦτον, λέγει μεταξύ ἄλλων:

Διὰ τὸν ἀγαθὸν καὶ τὸν φαῦλον (ὁμοίως) ἐκφέρεις κρίσιν¹.

*Schamasch ἐκ τοῦ δικτύου σου [οὐδεὶς ἀμαρτωλὸς ἐκφεύγει],
ἐκ τῆς παγίδος σου [οὐδεὶς ἀσεβῆς διαφεύγει]².*

Ἐπισημασθέντα ἄλλα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔχουσιν ἡ ἀναγνώσιμον:

*Schamasch, βασιλεῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁ κατευθύνων
ὅσα εἶναι ἄνω καὶ (ὅσα εἶναι) κάτω,*

*Schamasch, εἰς τὴν χειρὰ σου εἶναι νὰ ἀναξωγογονήσῃς
τὸν νεκρὸν, νὰ ἐλευθερώσῃς τὸν δέσμιον!*

Ἄδέκαστε κριτά, ὁδηγέ τῶν ἀνθρώπων³.

Ἐπέροχε κριτά, ποιμὴν ὄσων εἶναι ἄνω καὶ (ὄσων εἶναι) κάτω⁴...

Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων προβάλλει, νομίζομεν, σαφῶς ἡ πίστις τῶν Μεσοποταμίων εἰς τὸν Schamasch οὐ μόνον ὡς τὸν παντοδύναμον θεὸν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ γενικῶς ὡς τὸν ὑπέρτατον φύλακα καὶ ρυθμιστὴν τῆς ἡθικῆς τάξεως. Πρὸς τούτοις ὅμως, ἤδη ἐν τοῖς ἀνωτέρω χωρίοις, ἀναγνωρίζεται οὗτος καὶ ὡς φιλόανθρωπος θεός, προφανῶς ἐκ τοῦ ὅτι ἀποδίδων τὸ δίκαιον, ὡς ὁ «ὑπέρτατος» καὶ «ἀδέκαστος κριτής», ἀνεκούφιζε τοὺς ἀναξιοπαθοῦντας⁵. Τὸ δὲ κατ' ἐξοχὴν φιλόανθρωπον ἰδίωμα τοῦ θεοῦ-Ἡλίου διακηρύσσεται καὶ ἐν τῷ ἐξῆς χωρίῳ, ἔνθα ὑμνεῖται οὗτος ὡς:

*Εἰσπλαγχτός Θεός, ὅστις ἀνορθώνει τὸν κεκαμμένον,
προστατεύει τὸν ἀδύνατον⁶*

Ὡς τοιοῦτον δὲ ἀνυμνεῖ αὐτὸν καὶ ἕτερος πιστὸς του, ὁμολογῶν ἅμα ὅτι:

Μὲ τὴν ὑπόκωφόν του φωνῆν κράζει πρὸς σὲ ὁ ἀδύνατος ἄνθρωπος.

*Ὁ ἄθλιος, ὁ ἀσθενής, ὁ τεθλιμμένος, ὁ πτωχὸς ἄνθρωπος
ἔρχεται ἐνώπιόν σου ἐν πίστει μετὰ ψαλμῶν (καὶ) θουσιῶν⁷.*

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 245 (e, II, στ. 2), F.J.STEPHENS. ANET², σελ. 388 (II, στ. 2).

2. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 245 (e, II, στ. 27 ἐξ.).

3. Πρβλ. H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete in Aswahl (AO 7, III), Leipzig 1905, σελ. 14, E.EBELING, AOT², σελ. 243 (c, στ. 4 ἐξ.).

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 247 (F, στ. 2).

5. Πρβλ. ἰδίᾳ F.M.T.De LIAGRE BÖHL, De zonnegod als de beschermer der nooddruftigen (ἐν: EOL 8, σελ. 665-680), 1942.

6. Πρβλ. H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl..., σελ. 15 (στ. 2) E.EBELING, AOT², σελ. 243 (a, στ. 2).

7. Πρβλ. B.MEISSNER, Die babylonisch-assyrische Literatur (HLW), Potsdam

Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ὑποδηλοῦν καὶ τὸν ἀτομικὸν τῆς μεσοποταμιακῆς ἠθικῆς χαρακτῆρα, ὅστις ὅμως διαλάμπει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ ἐν τῇ βαθυτάτῃ συνειδήσει τῆς ἀμαρτίας, πρὸς δῆλωσιν τῆς ὁποίας, μάλιστα, πλεῖστοι ὅσοι ὄροι ὑπάρχουν διὰ τε τὰς ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου παραβάσεις, αἵτινες βεβαίως δὲν ἀναφέρονται μόνον εἰς τελετουργικά, ἀλλὰ καὶ εἰς ἠθικὰ παραπτώματα¹, ὡς βλέπομεν τοῦτο ἰδίᾳ ἐν τοῖς περιφρήμοις μεσοποταμιακοῖς «ἀτομικοῖς ψαλμοῖς μετανοίας», περὶ ὧν καὶ κατωτέρω ὁ λόγος. Ἡ δὲ ὑπαρξίς τῆς ἐννοίας τῆς ἀμαρτίας ἐρεῖδεται, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἐπὶ τῆς βαθείας ἐπιγνώσεως τῆς ἔναντι τοῦ Θεοῦ ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀτελείας, περὶ ἧς πληροφοροῦν ἡμᾶς τὰ ποικίλα μεσοποταμιακὰ κείμενα. Οὕτω π.χ. ὁ ποιητῆς τοῦ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντος «Θ ἔλω νὰ ὑμνήσω τὸν Κύριον τῆς σοφίας»² ὡς ἐξῆς ὁμολογεῖ τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀδυναμίαν καὶ τὸ εἰς αὐτὸν ἀνεφικτον τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ θελήματος (II, στ. 34 ἐξ.)³:

*Ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸν εἰς τὰ ὄμματα (ἀνθρώπου) τινός,
εἶναι κακὸν διὰ τὸν Θεόν.*

*Ὅ,τι ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ καρδίᾳ (ἀνθρώπου) τινός,
εἶναι κακόν, διὰ τὸν Θεόν του εἶναι ἀγαθόν.*

*Τίς δύναται νὰ ἀντιληφθῇ τὴν βουλήν τῶν θεῶν
ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οὐρανοῦ;*

Τὸ σχέδιον θεοῦ τινος εἶναι βαθέα ὕδατα,

τίς δύναται νὰ τὸ κατανοήσῃ;

Ποῦ ἔμαθέ ποτε τὸ ἠλίθιον ἀνθρώπινον γένος

τί ἐστιν ἡ ὁδὸς θεοῦ τινος;

Τὴν αὐτὴν βαθεῖαν συναίσθησιν τοῦ πεπερασμένου τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου γνώσεως εὐρίσκομεν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐν τῷ περιφρήμῳ «Διὰ λόγῳ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος»⁴, ὅστις λόγῳ

1927, σελ. 38, E.EBELING, AOT², σελ. 246 (e, III, στ. 20 ἐξ.), F.J.STEPIENS, ANET², σελ. 389 (III, στ. 20 ἐξ.).

1. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἔργων τῶν J.MORGENSTERN, A.van SELMS καὶ C.F.JEAN, πρβλ. ἰδίᾳ J.HEHN, Sünde und Erlösung nach biblischer und babylonischer Anschauung, Leipzig 1903, B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 499 κλπ., W.von SODEN, Religion und Sittlichkeit..., σελ. 460, G.FURLANI, Babylonien und Assyrien..., σελ. 290, F.M.T. De LIAGRE BÖHL, Das Menschenbild..., σελ. 34.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 104.

3. Πρβλ. H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl..., σελ. 29, E.EBELING, AOT², σελ. 275, R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 435.

4. Πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, E.EBELING, Ein babylonischer Kohelet (BBK I, 1), Berlin 1923, —, AOT², σελ. 287 ἐξ., B.MEISSNER, Die babylonisch-as-

τοῦ περιεχομένου του εἶναι ἐπίσης γνωστὸς καὶ ὡς «Βαβυλωνιακὴ Θεοδικία» ἢ «Βαβυλωνιακὸς Ἐκκλησιαστικὸς» (XXIV)¹:

*Ἡ καρδιά τοῦ Θεοῦ εἶναι, καθὼς τὸ κέντρον τοῦ οὐρανοῦ,
πολὸ ἀπομακρυσμένη·
ἢ γνώσις της εἶναι δύσκολος, ἄνθρωποι δὲν δύνανται
νὰ τὴν κατανοήσουν.*

Τέλος τοιαῦτα εἶναι καὶ αἱ ἐξῆς ἐν τῷ «Ψ α λ μ ῶ μετανοίας πρὸς οἶον δὴ ποτε θεόν»², ἐκφραστικώταται σχετικαὶ ἀναφωνήσεις, τὸ νόημα τῶν ὁποίων πολλὰκις ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ ἐπαναλαμβάνεται:

*ὦ Κύριε, πολλὰ εἶναι αἱ παραβάσεις μου,
μεγάλα εἶναι αἱ ἁμαρτίαι (μου)³.*

Τὰς παραβάσεις, τὰς ὁποίας διέπραξα, πράγματι δὲν γνωρίζω.

Τὰς ἁμαρτίας, τὰς ὁποίας ἔκαμα, πράγματι δὲν γνωρίζω⁴.

Ἡ συνείδησις ὁμῶς τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀτελείας καὶ ἡ ἐπίγνωσις τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ ἀδυναμίας πρὸς γνῶσιν τοῦ εὐαρέστου εἰς τὸ Θεῖον εὐρίσκουν καὶ ἄλλην διέξοδον. Καθ' οἷον τρόπον, δηλαδή, τὸ ἔπ ο ς καὶ ὁ μ ῦ θ ο ς δίδουν, ὡς εἶδομεν καὶ ἀνωτέρω, τὴν εὐκαιρίαν καὶ εἰς τὸν Μεσοποτάμιον νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν λύσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θείου καὶ δὴ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα τῆς προελεύσεώς του καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος, οὕτω καὶ πρὸς λύσιν τοῦ ἐναγωνίου προβλήματος τοῦ «τίς ὁ σκοπὸς τῆς ἐπιγῆς ὑπάρξεώς του» καὶ δὴ τοῦ «πῶς θὰ εὐαρεστήσῃ οὗτος εἰς τὸ Θεῖον» καταφεύγει καὶ πάλιν εἰς τὸ ἔπ ο ς καὶ τὸν μ ῦ θ ο ν⁵. Ἀπότοκος δὲ τῆς ἐναντι

syrische Literatur..., σελ. 80, R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 438 ἐξ. Πρβλ. καὶ κατωτέρω σελ. 114 ἐξ.

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 290 (στ. 234 ἐξ.), πρβλ. σελ. 289 (VIII, στ. 82), R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 440 (στ. 256 ἐξ.), πρβλ. σελ. 439 (VIII, στ. 82).

2. Πρβλ. H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl., σελ. 22 ἐξ., E.EBELING, AOT², σελ. 261 ἐξ., F.J.STEPHENS, ANET², σελ. 391 ἐξ.

3. Πρβλ. H.ZIMMERN, μν. ἔργ., σελ. 23 (στ. 21), E.EBELING, AOT², σελ. 261 (στ. 21), F.J.STEPHENS, ANET², σελ. 391 (στ. 21).

4. Πρβλ. H.ZIMMERN, μν. ἔργ., σελ. 23 (στ. 11 ἐξ., πρβλ. στ. 26 ἐξ.), E.EBELING, AOT², σελ. 261 (στ. 11 ἐξ., πρβλ. στ. 26 ἐξ.), F.J.STEPHENS, ANET², σελ. 391 (στ. 26 ἐξ.).

5. Πρβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ τὸ περισπούδαστον συλλογικὸν ἔργον περὶ τῶν μυθολογιῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἄρτι ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς σουμεριολόγου S.N.KRAMER, Mythologies of the Ancient World (Anchor A 229), Garden City-New York 1961, ἰδίᾳ σελ. 7 ἐξ. (Introduction), σελ. 95 ἐξ. (Mythology of Sumer and Akkad), ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω ἐρευνητοῦ. Ἐπίσης τὸ γνωστὸν ἔργον του Sumerian Mythology. Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millenium B.C. (Harper TB 1055), New York (1944) 1961². Πρὸς τούτους πρβλ. F.M.T.De LIAGRE BÖHL, Mythus und Geschichte in der althabylonischen Dichtung (ἐν: Op.Mün, σελ. 217-221), 1953.

τοῦ Θείου βαθείας ταπεινώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις γεννᾶται ἐκ τῆς συνειδήσεως τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἠθικῆς ἀτελείας, εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ λίαν χαρακτηριστικὸς ἐν προκειμένῳ στίχος (στ. 14) τοῦ προμνημονευθέντος κειμένου περὶ τῆς «*Δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου*»¹, ὅστις ἀναφερόμενος εἰς τὸν σκοπὸν τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου θέτει εἰς τὸ στόμα τῶν θεῶν, ὅτι οὗτος δημιουργεῖται, ἵνα εἶναι «*ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ὑπηρετῇ πάντας τοὺς θεοὺς*»². Τὸ δὲ διαφωτιστικώτατον χωρίον τοῦτο οὐ μόνον διαγράφει τὸν παρὰ τοῖς Μεσοποταμίαις ὑφιστάμενον στενωτάτον σύνδεσμον ἠθικῆς καὶ θρησκείας, περὶ οὗ ἤδη καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ὁ λόγος, ἀλλὰ προβάλλει ἅμα τὴν ἀτομικὴν ἀρετὴν τῆς ὑπακοῆς ὡς τὸν ὑψιστὸν ἀτομικὸν ἠθικὸν νόμον. Τὸ ὅτι δὲ ὁ τῆς ὑπακοῆς ὑψιστος ἠθικὸς νόμος, ἐξ οὗ ἀπορρέει πλειὰς ὄλη ὑψηλῶν καθηκόντων, ἐν οἷς καὶ ὁ σεβασμός, ἀναφέρεται ἐν πρώτοις εἰς τὸ Θεῖον, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι δὲν ἔχει ὡς μοναδικὸν ἀντικείμενόν του τὸ Θεῖον, ἀλλ' ἐξ ἴσου μάλιστα καὶ τοὺς ἄρχοντας, τοὺς πρεσβυτέρους καὶ δὴ καὶ τοὺς γονεῖς, ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἀρχαιότατος ὕμνος³, δραματιζόμενος τὴν ἰδανικὴν ἐποχὴν τῆς ἀπολύτου ἐπικρατήσεως τῆς ὑπακοῆς ὡς τὸν χρυσοῦν αἰῶνα, κατὰ τὸν ὁποῖον θὰ ἔχουν ἀνατελεῖ:

*Ἡμέραι, ὅτε οὐδεὶς εἶναι ἀσθάδης πρὸς τὸν ἄλλον,
ὅτε ὁ υἱὸς σέβεται τὸν πατέρα του.*

*Ἡμέραι, ὅτε ἐν τῇ χώρᾳ σεβασμὸς ἀποδίδεται,
ὅτε οἱ κατώτεροι τιμοῦν τοὺς ἀνωτέρους,
ὅτε ὁ νεώτερος ἀδελφός...σέβεται τὸν πρεσβύτερον ἀδελφόν του,
ὅτε τὸ μεγαλύτερον τέκνον παραινεῖ τὸ νεώτερον τέκνον
καὶ ἐκεῖνο ἀκολουθεῖ τὰς ὑποδείξεις του.*

Ὡς δὴ δύναται τις ἤδη καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω κειμένου νὰ ἀντιληφθῆ, ἡ βίωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου συνεπάγεται τὴν ἐπὶ γῆς ἐπικράτησιν τῆς ὑπὸ τῶν θεῶν κατασταθείσης ἠθικῆς τάξεως, ὡς τῆς ἰδανικῆς τοῦ κόσμου καταστάσεως. Ὁ δὲ λίαν χαρακτηριστικὸς περὶ τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως βαβυλωνιακὸς ὄρος «*kittu u mischaru*», τὸν ὁποῖον προσφυῶς ὁ W.von Soden⁴ ἀποδίδει διὰ τοῦ «*εὐστάθεια καὶ δικαιοσύνη*», διαγράφει, νομίζομεν, τὴν σημασίαν τῆς δικαιοσύνης, ὡς τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἀτομικοῦ ὑψιστοῦ

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 93.

2. Πρβλ. ἰδίᾳ «*Ἐπὸς τῆς δημιουργίας*» VI, στ. 8, 34, 36. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 91.

3. Πρβλ. H.De GENOUILLAC, *Textes religieux sumériens du Louvre (MLTC 15-16)*, Τόμ. I-II, Paris 1930, Πίν. 15, 11η Ki-ru-gú, E.CHIERA, *Sumerian Textes of Varied Contents (OIP 16-GS IV)*, Chicago/Ill. 1934, Πίν. 06, 67. Μετάφρασιν αὐτοῦ ἐπίσης ὁ T.JACOBSEN, *Mesopotamia...*, σελ. 217.

4. *Religion und Sittlichkeit...*, σελ. 150.

ἡ θ ι κ ο ὕ ἰ δ ε ῶ δ ο υ ς, ἄνευ τοῦ ὁποίου, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις καὶ τῶν ἀρχαιότερων Μεσοποταμιῶν, ἢ ἐν τῷ κόσμῳ ἐπικράτησις τῆς ἡθικῆς τάξεως δὲν εἶναι ἐφικτή. Ἄλλωστε περὶ τοῦ στενωτάτου συνδέσμου ἡθικῆς τάξεως καὶ ὑψίστου ἡθικοῦ ιδεώδους πληροφοροῦν ἡμᾶς ἤδη ὅσα ἐν τοῖς πρόσθεν ἐξετέθησαν περὶ τοῦ Ἡλίου, ὡς θεοῦ τῆς δικαιοσύνης, ἅμα δὲ καὶ ὡς ὑπερτάτου ρυθμιστοῦ καὶ φύλακος τῆς ἡθικῆς τάξεως, καὶ δὴ ὡς κριτοῦ καὶ ἀνταποδότου. Λίαν διαφωτιστικὰ ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ τὰ ἐν τοῖς προλόγοις τῶν σωζομένων σήμερον ἀρχαιοτάτων μεσοποταμιακῶν νομοθεσιῶν λεγόμενα, ἢ ὑπαρξίς τῶν ὁποίων πληροφορεῖ ἡμᾶς ἅμα περὶ τοῦ βαθέος αἰσθητηρίου τοῦ δικαίου¹ ἤδη αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων κατοίκων τῆς Μεσοποταμίας². Οὕτω δὲ οἱ ἐκάστοτε νομοθέται-βασιλεῖς αἰτιολογοῦντες, δύναται τις νὰ εἴπη, τὴν κωδικοποίησιν τοῦ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν βεβαίωσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ καταγομένου δικαίου των, ὡς προσπάθειαν πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ ὑψίστου ἡθικοῦ ιδεώδους τῆς δικαιοσύνης καὶ ἐπιβολὴν οὕτως ἐν τῷ κόσμῳ τῆς ἡθικῆς τάξεως, ἐκφράζουσιν ἅμα καὶ τὴν βαθεῖαν συνείδησιν τῆς θείας αὐτῶν ἀποστολῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχουν ὡς πρότυπόν των τὸ Θεῖον καὶ δὴ τὸν Θεὸν-Ἡλίον, ὡς θεὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ «ἀδέκαστον κριτὴν καὶ ὁδηγὸν τῶν ἀνθρώπων»³. Κατὰ ταῦτα π.χ. ὁ πρό τινας μόλις (1947) διὰ τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ F.R. Steele⁴ συμπληρωθεὶς «κ ῶ δ ι ξ τοῦ Lipitischtar» (± 1875-1865 π.Χ.)⁵, ἀναφέρων ἐν τῷ προλόγῳ του ὅτι ἡ νομοθεσία του ἐδόθη «οὕτως ὥστε νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν δικαιοσύνην ἐν τῇ χώρᾳ, νὰ ἐξαλείψῃ τὰ παράπονα...»⁶, λέγει ἐν συνεχείᾳ καὶ τὰ ἐξῆς⁶:

1. Ὡς δέ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ J.BOTTÉRO, (La religion babylonienne... σελ. 88) παρατηρεῖ: «Les Babyloniens et les Assyriens ont été dans l' antiquité le peuple le plus juriste de la terre: leur sens du Droit et de la responsabilité juridique est véritablement étonnant».

2. Ὁ A.MOORTGAT, (Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus..., σελ. 202) ἐπαναλαμβάνει ἅπαξ ἔτι τὴν κοινὴν πλέον διαπίστωσιν ὅτι: «Allen Völkern vorangegangen ist der Alte Orient mit der Kodifizierung des Rechtes und der geordneten Rechtsprechung». Πρβλ. ἐπίσης E.SZLECHTER, Les anciennes codifications en Mésopotamie (ἐν: RIDA III, 4, σελ. 73-92), 1957.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 107 καὶ αὐτόθι ὑποσ. 3.

4. Προχειρῶς παραπέμπομεν πρὸς κατατοπισμὸν εἰς τὸ ἔργον του H.SCHMÖKEL, Das Land Sumer..., σελ. 41.

5. Πρβλ. F.R.STELLE, The Lipit-Ishtar Law-Code (ἐν: AJA 51, σελ. 158-164), 1947, —, The Code of Lipit-Ishtar (ἐν: AJA 52, σελ. 425-450), 1948, —, An Additional Fragment of the Lipit-Ishtar Code Tablet from Nippur (ἐν: ArOr 18, I-II, σελ. 489-493), 1950, A.FALKENSTEIN-M.SAN NICOLÓ, Das Gesetzbuch Lipit-Ishtar's von Isin [ἐν: Or (NS) 19, σελ. 103-118], 1950, σελ. 103-111: I. Philologisches zum Gesetzbuch, σελ. 111-118: (II. Rechtsgeschichtliches zum Gesetzbuch. Μετάφρασιν τοῦ κώδικος τούτου ἤδη καὶ ὁ S.N.KRAMER, ANET², σελ. 159 ἐξ., εἰς ἣν καὶ προχειρῶς παραπέμπομεν ἐνταῦθα.

6. S.N.KRAMER, ANET², σελ. 159 (Prologue).

'Εγὼ ὁ *Lipitischtar*.....
 [ἐγκαθί]δρυσσα [δικ]αιοσύνην ἐν [Σου]μὲρ καὶ 'Ακκάδ,
 συμφώνως πρὸς τὸν λόγον τοῦ *Enlil*.

.....
 'Αληθῶς, συμφώνως πρὸς...¹, ἔκαμα τὸν πατέρα
 νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ τέκνα του
 (καὶ) ἔκαμα τὰ τέκνα [νὰ ὑποστηρίξουν τὸν] πατέρα [των].
 'Ἐκαμα τὸν πατέρα νὰ παραστέ[κεται εἰς τὰ] τέκνα του
 (καὶ) ἔκαμα τὰ τέκνα νὰ παραστέκωνται εἰς τὸν πατέρα των.

Τὰ αὐτὰ δὲ δύναται τις νὰ ἀναγνώσῃ καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ πασιγνώστου
 «Κ ὦ δ ι κ ο ς τ ο ῦ Hammurabi»² (± 1728-1686 π.Χ.), ἔνθα ὁ περί-
 φημος οὗτος νομοθέτης λέγει, ὅτι ὁ Anu καὶ ὁ Enlil ἀνέδειξαν αὐτὸν τὸν
 «θεοφοβούμενον ἡγεμόνα»³ εἰς βασιλεία καὶ νομοθέτην (I, στ. 32εξ.)⁴:

ἵνα συντελέσω εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δικαίου ἐν τῇ χώρᾳ,
 νὰ ἐξαφανίσω τὸν ἀνόσιον καὶ τὸν κακόν,
 οὕτως ὥστε ὁ ἰσχυρὸς νὰ μὴ καταπιέξῃ τὸν ἀδύνατον,
 ἵνα ἀνατείλω, καθὼς ὁ *Schamasch*, ἐπὶ τοὺς μελανκεφάλους⁵
 καὶ νὰ φωτίσω τὴν χώραν.

'Εξ ἄλλου ἐν τῷ γνωστῷ «Μ ὕ θ ω περὶ τοῦ θεοῦ τῆς πα-
 ν ὄ λ ο υ ς Irra»⁶ δύναται τις, πρὸς τοῖς ἄλλοις, νὰ διακρίνῃ τὴν καὶ ἀνω-

1. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δεόν νὰ συμπληρώσωμεν τό: «τὸν λόγον τοῦ *Enlil*».

2. Πρβλ. ἐναυθῶα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, E.BERGMANN, Codex Hammurabi. Textus primigenius, Roma 1953³, A.POHL-R.FOLLET, Codex Hammurabi. Transcriptio et translatio, Roma 1950³. Τὴν καλυτέραν μετάφρασιν, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, παρέχει ἔτι καὶ σήμερον ὁ W.EILERS, Die Gesetzesstele Chammurabis (AO 31, III-IV), Leipzig 1932. 'Επίσης πρβλ. τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ κώδικος τούτου ὑπὸ τῶν J.KOHLER-F.E.PEISER-A.UNGNAD-P.KOSCHAKER, Hammurabi's Gesetz, Τόμ. I, Leipzig 1904, Τόμ. II, 1909, Τόμ. III, 1909, Τόμ. IV, 1910, Τόμ. V, 1911, Τόμ. VI, 1923. Μεταφράσεις τοῦ κειμένου τούτου πρβλ. προχείρως ὑπὸ E.EBELING, AOT², σελ. 380-410 καὶ T.J.MEEK, ANET², σελ. 163-180, εἰς ας καὶ παραπέμπομεν ἐναυθῶα.

3. Πρόλογος I, στ. 31. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 381, T.J.MEEK, ANET², σελ. 164. Περὶ τοῦ βασιλέως Hammurabi πρβλ. νῦν τὴν ἐργασίαν τοῦ H.SCHMÖKEL, Hammurabi von Babylon. Die Errichtung eines Reiches (Janus 11), München 1958.

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 381, T.J.MEEK, ANET², σελ. 164.

5. Σουμεριακὴ ἐκφρασις πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Πιθανῶς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «μελανότριχος» («μαυρομάλλη»), πρβλ. σχετικῶς τὴν ἐξῆς παρατήρησιν τοῦ F.M.F.De LIAGRE BÖHL (Das Menschenbild..., σελ. 30): «Eine..... bildliche Umschreibung ist der Ausdruck »die Schwarzköpfigen«, womit wohl gleichfalls die Lebendigen in ihrer Vollkraft gemeint sind, zum Unterschied von den ergrauten und bereits dem natürlichen Tode verfallenen Greisen».

6. Πρβλ. E.EBELING, Der akkadische Mythos vom Pestgott Eru (BBK

τέρω ἐκτεθεῖσαν προσπάθειαν τῶν Μεσοποταμίων πρὸς γεφύρωσιν τοῦ ἀπροσμετρήτου χάσματος, τοῦ χωρίζοντος τὸν ἠθικῶς ἀτελεῖ καὶ πεπερασμένης γνώσεως ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ἀνεφίκτου εἰς τὸν νοῦν Θεοῦ. Ἐν δὲ τῷ μύθῳ τούτῳ νομίζομεν, ὅτι κεκλυμμένως ἢ ἐμμέσως ἐπιχειρεῖται ὁ καθορισμὸς τοῦ τί θεωροῦν οἱ θεοὶ ὡς ἡ θ ι κ ὸ ν ἀ γ α θ ὸ ν, ὅπερ τιθέμενον εἰς τὸ στόμα τοῦ Βεζίρη τοῦ τρομεροῦ θεοῦ τῆς πανώλου Irga, ὡς πρεσβεία αὐτοῦ ὑπὲρ σωτηρίας τῶν Βαβυλωνίων, λόγῳ τῆς καλῆς ἠθικῆς τῶν ποιότητος, περιβάλλεται, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τοῦ κύρους τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἴδου λοιποῖον, κατὰ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος μῦθον, τί οἱ θεοὶ ἀναγνωρίζουν ὡς ἠθικὸν ἀγαθὸν (B, στ. 1 ἐξ.)¹:

Τὸν αἰχμάλωτον ἀφήνον ἐλεύθερον, ἀπελευθερώνον τὸν δέσμιον.

Ὡς φοβισμένος ἀνάπηρος(;) προσεύχονται εἰς τὸν Θεόν.

Προσέχον εἰς τὸ δίκαιον τοῦ Θεοῦ(;) καὶ τηροῦν δικαιοσύνην.

Τὸ σύνορον εἶναι δικαιοσύνη(;) καὶ ἡ ὀροθετικὴ γραμμὴ (παραμένει) ὀροθε[τικὴ γραμμὴ(;)].

Ἐχον ἀξιοπρέπειαν, ὁ παρέχων συμβουλὰς εὐφραίνει τὴν καρδίαν.

προφυλάσσονται ἀπὸ τῆς ἀσεβείας, τὸ βδέλυγμα κρατοῦν μακρὰν (των).

Συντετριμμένοι(;) προσεύχονται ἐν κατανύξει(;).

Τὸν τεθλιμμένον περιποιοῦνται(;) ἐπινοοῦν ἀγαθὰς πράξεις.

Κάμνον τὸ ἀγαθόν, εἶναι σοφοί.....

Ὡς πρὸς δὲ τὸ τί ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Μεσοποταμίων ὡς ἀμαρτία ἔναντι τοῦ Θεοῦ, πληροφοροῦν ἡμᾶς ἰδίᾳ τὰ ἤδη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν σουμερικὴν ἐποχὴν ἀναγόμενα ποικίλα κείμενα τῶν ἐξορκισμῶν, ἐν οἷς λίαν διαφωτιστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ γνωστὴ «Σειρά Schurpu»² («κατάκαυσις»), ἐνθα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, μνημονεύονται καὶ τὰ ἐξῆς ἠθικὰ παραπτώματα ἐμφαινόμενα ἅμα, ἅπαξ ἔτι, καὶ τὸν ἀτομικὸν τῆς μεσοποταμακῆς ἠθικῆς χαρακτῆρα (II, στ. 11 ἐξ.)³:

II, 1), Berlin 1925,—, AOT², σελ. 212. Πρβλ. ἐπίσης S.N.KRAMER, Mythologies of the Ancient World..., σελ. 127ἐξ.

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 215ἐξ.

2. Προχείρως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὰ ἔργα τῶν B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 211ἐξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 229ἐξ., É.DHORME, Les religions de Babylonie et d' Assyrie..., σελ. 260 ἐξ., H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 294, 298, ἐνθα καὶ αἱ κυριώτεραι πηγαί, ὡς καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἰδίᾳ δὲ πρβλ. E.REINER, Surpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations (BAFO 11), Graz 1958.

3. Πρβλ. μετάφρασιν ὑπὸ τοῦ E.EBELING, AOT², σελ. 324ἐξ.

Κατεφρόνησε τὸν θεὸν του, περιεφρόνησε τὴν θεάν του;
 [.....] ἐλάλησε τὸ πονηρόν;
 Ἐχώρισεν [ἀπὸ τὸν] πατέρα τὸν υἱόν;
 Ἐχώρισεν [ἀπὸ τὸν] υἱὸν τὸν πατέρα;
 Ἐχώρισεν [ἀπὸ] τὴν μητέρα τὴν θυγατέρα;

 Ἐχώρισεν ἀπὸ τὴν νόμφην τὴν πενθεράν;
 Ἐχώρισεν ἀπὸ τὸν ἀδελφόν τὸν ἀδελφόν του;
 Ἐχώρισεν ἀπὸ τὸν φίλον τὸν φίλον του;
 Ἐχώρισεν ἀπὸ τὸν σύντροφον τὸν σύντροφόν του;
 Δὲν ἀφῆκεν ἐλεύθερον αἰχμάλωτόν τινα; Δὲν ἀπηλευθέρωσε δέσμιόν τινα;
 Δὲν ἀφῆκεν ἐγκάθειροκτόν τινα νὰ ἀτενίσῃ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας;
 Περιεφρόνησε πατέρα καὶ μητέρα; Ὑπετίμησε τὴν πρεσβυτέραν ἀδελφήν;

 Ἐλάλησεν ἀτιμίαν, διέπραξεν ἀπερισκεψίαν;
 Εἶπε συκοφαντίαν;.....
 Μετεχειρίσθη κίβδηλον ζυγόν;.....

 Εἰσέβαλεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ πλησίον του;
 Προσῆγγισεν ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον του;
 Ἔχυσε τὸ αἷμα τοῦ πλησίον του;
 Ἀφῆρσε τὸ ἔνδυμα τοῦ πλησίον του;
 Δὲν ἀφῆκεν ἄνδρα τινὰ ἐλεύθερον ἐν τῇ γυμνότητι του;

 Ἦτο τὸ στόμα του εὐθές, ἡ καρδία του (ὄμως) οὐχὶ εἰλικρινής;
 Ἦτο τὸ στόμα του κατάφασις, ἡ καρδία του (ὄμως) ἄρησις;

Χαρακτηριστικώτατον ἐν προκειμένῳ εἶναι ἐπίσης καὶ τι σχετικὸν χω-
 ριον τοῦ μνημονευθέντος ἤδη «Διαλόγου περὶ τῆς ἀνθρωπί-
 νης ἀθλιότητος» (ΧII, στ. 127 ἐξ.)¹, ἐνθα ὁ εἰς τῶν διαλεγομένων
 ἀπειρηθεῖ ἐπιγραμματικῶς καὶ εἰς α' ἓνα πρόσωπον τὰς ἀγαθωσύνας του,
 κατὰ τρόπον ἐνθυμιζοντά πως τὸ περίφημον κεφ. 125 τῆς αἰγυπτιακῆς «Βί-
 βλου τῶν νεκρῶν»² καὶ δὴ τὰς αἰγυπτιακὰς «Βιογραφίαις»³:

Ἔσβεσα πυράν.....

Ἄνεκούφισα τοὺς ἀνθρώπους.....

Παρηγόρησα τὴν καρδίαν.....

1. Πρβλ. EEBELING, AOT², σελ. 289.

2. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 573.

3. Πρβλ. ἄνωτέρω σελ. 589, 592.

*Εὐλαβήθην τὸν Θεὸν
Ἐξήτησα (μόνον) τὸ ἀναγκαῖον.....*

Εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων εὐκρινῶς σκιαγραφουμένην εἰκόνα τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἀτομικοῦ ἠθικοῦ ιδεώδους¹, νομίζομεν ὅτι, δύναται τις εὐχερῶς νὰ διακρίνη τὴν πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὸν πλῆσιον καὶ γενικῶς τὸν συνάνθρωπον, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν πρὸς ἑαυτὸν ἀτομικὴν καθήκοντολογίαν τῶν Μεσοποταμίων.

Ἔσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς μεσοποταμιακὰς ἀντιλήψεις περὶ θείας ἀνταποδόσεως ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα του, εἰς ἃς εἰσάγουν ἡμᾶς ὅσα ἐξετέθησαν ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν περὶ τῆς ἀτομικῆς μεταθανάτιου κρίσεως² καὶ δὴ τὰ περὶ τοῦ θεοῦ τῆς δικαιοσύνης Schamasch, ὡς κριτοῦ καὶ ἀνταποδότου τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου³, ἅτινα διαγράφουν τὸν ἐπίγειον ἄμα καὶ μεταθανάτιον χαρακτῆρα τῆς ἀτομικῆς ἀνταποδόσεως, λίαν διαφωτιστικὸν εἶναι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον τοῦ πολλάκις μνημονευθέντος «Ἐπιουστου Gilgamesch» (XI)⁴, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ τῆς ὀμαδικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους:

.....
*Ὁ Εα ἦροιξε τὸ στόμα του, ἵνα ὁμιλήσῃ, λέγων εἰς τὸν κραταῖον Enlil:
«Σὺ σοφώτατε τῶν θεῶν, σὺ ἦρω,
πῶς ἠδονήθης, ἀσυλλογίστως νὰ προκαλέσῃς τὸν κατακλυσμόν;
Εἰς τὸν ἁμαρτωλὸν ἐπίβαλε τὴν ἁμαρτίαν του
εἰς τὸν ἀνοσιουργὸν ἀπόδος τὸ ἀνοσιούργημά του!»*

Πρὸς τοῦτοις ἀξία ὑπογραμμίσεως καὶ ἡ πίστις τῶν ἀρχαιοτέρων ἤδη Μεσοποταμίων εἰς ὑπαρξίν «πινάκων τῆς χάριτος» ἢ «πινάκων τῶν ἀγαθῶν ἔργων» καὶ «πινάκων τῶν ἁμαρτιῶν», ὅτινες διεφυλάσσοντο ὑπὸ τῶν θεῶν καὶ εἰς οὓς ἀντιστοιχῶς καταγράφοντο ὑπ' αὐτῶν αἰκαλαὶ πράξεις καὶ αἱ ἁμαρτίαι ἐνὸς ἐκάστου ἀνθρώπου⁵. Περὶ τὸ θέμα τοῦτο ἕμως, ὕπερ συνυφαίνεται

1. Λίαν χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα παρατηρεῖ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὁ S.A.B.MERCER, Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria..., σελ. 100, 108, 111, περὶ τοῦ ἀτομικοῦ ἠθικοῦ ιδεώδους τῶν Μεσοποταμίων.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 100ἔξ.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 106ἔξ.

4. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 180 (στ. 180 ἔξ.), E.A.SPEISER, ANET², σελ. 95 (στ. 177 ἔξ.). Πρβλ. ἐπίσης ὅσα παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ A.JIRKU, Alt-orientalischer Kommentar zum Alten Testament, Leipzig-Erlangen 1923, σελ. 212.

5. Πρβλ. H.ZIMMERN, KAT³, σελ. 402ἔξ., A.JEREMIAS, ATAO³, σελ. 90 ἔξ., 93, 372, B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 124 ἔξ., πρβλ. σελ. 17, ἔνθα καὶ μνεῖα τῶν σχετικῶν πηγῶν. Πρβλ. ἐπίσης S.A.B.MERCER, Religious and Moral Ideas in Babylonia and Assyria..., σελ. 117 ἔξ., W.SCHRANK, Babylonische Sühnruten, besonders mit Rücksicht auf Priester und Büsser untersucht (LSS

μετά τινος άλλης σχετικῆς πίστεως, πρόκειται ἀλλαγῆ τῆς παρουσίας εἰδικώτερόν πως νὰ ἀσχοληθῶμεν¹.

Θὰ πρέπη ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, παρὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, μαρτυροῦντα περὶ τῆς ἀρχαιοτάτης πίστεως τῶν Μεσοποταμιῶν εἰς ὑπαρξιν δικαίας ὑπὸ τῶν θεῶν κρίσεως καὶ ἀτομικῆς ἐνὸς ἐκάστου ἀνταποδόσεως κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐν τε τῷ παρόντι βίῳ καὶ τῷ ἐπέκεινα, ἀπησχόλησε καὶ τοὺς μεσοποταμιακοὺς λαοὺς τὸ περίφημον πρόβλημα τῆς θεοδικίας, ὅπερ, πρὸς τοὺς ἄλλοις, ἀποτυπῶνται καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι κειμένῳ «**Διάλογος περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος**» ἢ «**Βαβυλωνιακὴ θεοδικία**»² κλπ., ὡς καὶ τὸ μόλις τὸ 1953 εὑρεθὲν ἐξ 90 περίπου στίχων σουμεριακῶν πρότυπον αὐτοῦ «**Σουμεριακὸς Ἰώβ**», δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ S.N Kramer³.

Πρὸς ἀποτελεῖσιν ὅμως τῆς εἰκόνος τῆς μεσοποταμικῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς κρίνεται ἀναγκαῖα ἡ μνεία τῆς σαφῶς ἀτομικῶν χαρακτῆρα ἐχούσης ὑψηλῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς σοφιολογικῆς γραμματείας τῶν Μεσοποταμιῶν⁴, ἥτις, δύνатаί τις νὰ εἴπη, ὅτι εἰς προσωπικῶν τόνον, ὡς ἄλλωστε ἐμφαίνει τοῦτο καὶ ἡ χρῆσις τοῦ β' ἐνικ. προσώπου, ἀπευθύνει τὰς ἀξιοθαυμάστους ἠθικὰς αὐτῆς παραινέσεις πρὸς ἕκαστον ἄτομον, ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς. Οὕτω π.χ. ὁ μόλις μνημονευθεὶς «**Διάλογος περὶ**

3, I), Leipzig 1908, σελ. 46. 'Ο. J. BOTTÉRO (La religion babylonienne..., σελ. 97) παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ: «Il est vrai que les dieux sont »justes« et »juges«, »maîtres et réalisateurs du Jugement»; qu'ils semblent tenir un compte rigoureux des actions bonnes et mauvaises des hommes: il existe pour chaque individu des »tablettes (-registres) du bien et du mal»; et qu' ils savent fort bien »discerner le juste et le criminel« et les traiter suivant leurs mérites. Il y a donc une certaine idée de la Rétribution divine».

1. Πρβλ. καὶ κατωτέρω.

2. Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω σελ. 108, ὑποσημ. 4 μνημονευομένης βιβλιογραφίας, πρβλ. P. DHORME, *Ecclésiaste ou Job?* (ἐν: RB 32, σελ. 1-27), 1923, B. LANDSBERGER, *Die babylonische Theodizee. Acrostichisches Zwiegespräch, sog; »Kohélet«* (ἐν: ZA 43, σελ. 32-76), 1936, J. J. STAMM, *Die Theodizee in Babylon und Israel* (ἐν: EOL 9, σελ. 99-107), 1944. Πρβλ. ἐπίσης T. JACOBSEN, *Mesopotamia...*, σελ. 227 ἐξ.

3. *Man and His God* (ἐν: VT, S III, σελ. 170-182), 1955. Πρβλ. H. SCHMÖKEL, *Hiob in Sumer* (ἐν: FuF 30, σελ. 74-76), 1956.

4. Περὶ αὐτῆς πρβλ. ἰδίᾳ S. LANGDON, *Babylonian Wisdom*, London 1923, B. MEISSNER, *Die Babylonisch-assyrische Literatur.....*, σελ. 79 ἐξ., J. J. A. van DIJK, *La sagesse suméro-accadienne. Recherches sur les genres littéraires des textes sapientiaux, avec choix des textes* (GO 4), Leiden 1953, W. G. LAMBERT, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960. Πρβλ. ἐπίσης I. E. GORDON, *Sumerian Proverbs*, Philadelphia 1960, —, *A New Look at the Wisdom of Sumer and Akkad* (ἐν: BiOr 17, σελ. 424-452), 1960, H. SCHMÖKEL, *Sumerische Bauernweisheit* (ἐν: Orion 10, σελ. 818-823), 1959.

τῆς ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος» ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς (II, στ. 17, III, στ. 23, VI, στ. 66)¹:

«Θα διαπεράσῃς τὸν ποταμὸν *Chubar*», τοῦτο εἶναι ἀρχαῖόν τι ἀπόφθεγμα.

.....
 Ἐδλόγει, φίλε μου, τὸν φονέα σου, ὅτι ἀνῆρπασεν εἶναι δῶρον.

.....
 Ἐκζητεῖ ἀδιακόπως τὴν φιλάνθρωπον εὐνοίαν θεοῦ τινος.

Τέλος τὰ ἤδη περὶ τῆς ἠθικῆς ἐκτεθέντα νομίζομεν, ὅτι συγκεφαλαιοῦνται καὶ συμπληροῦνται ἅμα διὰ τῶν περιφήμων «Συμβουλιῶν σοφίας»², αἵτινες, πρὸς τοῖς ἄλλοις, κηρύσσουναι τὴν αὐτοκυριαρχίαν καὶ τὴν ὑπερνήκῃσιν τῶν παθῶν, ὡς τὸ ἀτρεμικὸν ἠθικὸν ἰδανικόν³, τίθενται ἐν τῷ στόματι τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἥρωος τοῦ κατακλυσμοῦ, τοῦ δικαίου καὶ ἀθανάτου Utnapischtim, ὡς παραίνεσις πρὸς τὰ ἴδια αὐτοῦ τέκνα. Περὶ δὲ τῆς, ἐν ταῖς κυρίας αὐτοῦ γραμμαῖς, πολιᾶς ἀρχαιότητος τοῦ κειμένου τούτου, ὅπερ ἐπιγραμματικώτατα χαρακτηρίζει ὁ B.Meissner⁴ ὡς «περίληψιν τῆς ἠθικῆς ἐν ποιητικῇ μορφῇ», ἐπιμαρτυρεῖ, νομίζομεν, κυρίως τὸ γεγονός ὅτι ἀποσπάσματά του εὗρηνται καὶ ἐν σουμεριακῇ γλώσσῃ. Ἴδου κατ' ἐκλογὴν ἀποσπάσματά τινα τοῦ κειμένου τούτου⁵:

Ὡς σοφὸς ἀνὴρ, ἄφησε τὸν νοῦν σου νὰ λάμπῃ μετριοφρόνως,
 ἔστω συγκρατημένον τὸ στόμα σου, ἐπιφυλακτικὴ ἢ ὀμίλια σου.
 Ὡς ὁ πλοῦτος τοῦ ἀνθρώπου, ἅς εἶναι πολὺτίμα τὰ χεῖλῃ σου.

1. Πρβλ. E.EBELING, AOT², σελ. 287έξ., R.H.PFEIFFER, ANET², σελ.435.

2. Πρβλ. H.ZIMMERN, Babylonische Hymnen und Gebete. Zweite Auswahl (AO 13,I), Leipzig 1914, σελ. 27 έξ., B.MEISSNER, Die babylonisch-assyrische Literatur..., σελ. 81 έξ., S.LANGDON, Babylonian Wisdom..., σελ. 88 έξ., E. EBELING, AOT², σελ. 291 έξ., R.H.PFEIFFER, ANET², σελ. 426 έξ., W.G.LAMBERT, Babylonian Wisdom Literature..., σελ. 92έξ.

3. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ τὴν χαρακτηριστικὴν ὁμολογίαν τοῦ διαπρεποῦς ρωμαιοκαθολικοῦ παλαοδιαθηκολόγου L.DÜRR (Das Erziehungswesen im Alten Testament und im antiken Orient..., σελ. 85): «In der Frage der Selbsterziehung wird auch in Babylonien und Assyrien der in seiner Haltung sich ganz beherrschende und über den Leidenschaften stehende Mensch als das Ideal betrachtet. Obwohl in den Texten davon nur verhältnismässig selten die Rede ist, wird doch deutlich, dass alle Unbeherrschtheit als unpassend und unschön und als Mangel der sittlichen Persönlichkeit gilt». Πρβλ. ἐπίσης H.SCHMÖKEL, Kulturgeschichte des Alten Orient..., σελ. 298έξ.

4. Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 421, ἐνθα ἐπίσης καὶ μετάφρασις τοῦ κειμένου τούτου.

5. Διὰ τὴν μετάφρασιν πρβλ. τὰ ἀνωτέρω ἐν ὑποσημ. 2, μνημονευόμενα ἔργα, ὡς καὶ B.MEISSNER, Babylonien und Assyrien..., Τόμ. II, σελ. 421 έξ.

Προσβολή (και) έχθροτης, ἄς εἶναι βδελυγμία διά σε.
 Μηδέν αὐθαδές λάλει, (μὴ δίδης) ἀναξιόπιστον συμβουλήν.
 "Ὅστις διαπράττει φαῦλόν τι, ἐκείνον ἢ κεφαλή καταφρονεῖται.
 Μὴ σπεύδῃς νὰ παρενρίσκησαι εἰς δημοσίαν συνάθροισιν,
 μὴ ἀναζητῆς τὸν τόπον τῆς φιλονικίας.

.....
 "Ὅταν ἴδῃς φιλονικίαν, ἀπομακρόνου
 χωρὶς νὰ τὴν λάβῃς ὑπ' ὄφιν σου.
 Ἄλλ' ἐὰν εἶναι πράγματι ἰδική σου φιλονικία, σβέσε τὴν πυράν.
 Διότι ἡ φιλονικία εἶναι παραμέλησις ἐκείνου, ὅπερ εἶναι δίκαιον.

.....
 Εἰς τὸν ἀντίπαλόν σου μὴ κάμνῃς κακόν!
 Εἰς ἐκείνον, ὅστις διαπράττει εἰς σέ κακόν, ἀνταπόδος ἀγαθόν!
 Εἰς τὸν ἐχθρόν σου ἀντιπροσάγαγε δικαιοσύνην.
 Τὸν καταπιέζοντά σε.....
 Ἄφησε τον νὰ ἐπιχαίρῃ εἰς βάρος σου.....
 Μὴ ἀφήγῃς τὴν καρδίαν σου νὰ παρασύρηται
 εἰς τὸ πράττειν κακόν.

.....
 Δός τροφήν εἰς βρωῶσιν, δός παλαιὸν οἶνον εἰς πόσιν.
 Ἐκείνον, ὅστις ἐπαυτεῖ δι' ἐλεημοσύνην ἐνδνε (καὶ) τίμα·
 ἐπὶ τούτῳ χαίρει ὁ θεός του,
 τοῦτο εἶναι εὐάρεστον εἰς τὸν θεὸν Schamasch καὶ τὸ ἀνταπο-
 δίδει μὲ ἀγαθόν.
 Ἔσο βοηθῶν, πρᾶττε ἀγαθὸν πάντοτε καὶ αἰωνίως.
 Τὴν θεραπείαιδα ἐν τῷ οἴκῳ μὴ [ὑπερφορτώνῃς].

.....
 Μὴ συκοφαντῆς, λέγε ὅσα εἶναι καλά.
 Μὴ λέγῃς κακόν, λάλει ὅ,τι εἶναι ἀγαθόν.
 Ἐκείνου, ὅστις συκοφαντεῖ, (ἢ) λέγει κακόν,
 ὡς ἀνταπόδοσιν ὁ θεός Schamasch θὰ καταδιώκῃ τὴν κεφαλὴν του.

.....
 Τοὺς λόγους τοὺς ἐνδομούχους σου μὴ λαλής
 (καὶ) ὅτε (ἔτι) εἶσαι μόνος.

.....
 Ἐὰν ὑπεσχέθῃς δός.....
 Ἐὰν ἐνεθάρρυνες [βοήθησον].

(Συνεχίζεται)